

Nationaal Monument
Kamp Amersfoort

Verzetspoëzie

Minderjarigen

Vader van Settela

Hans Gerritsen

Bernardus Goedemans

Lambert Rima

Geluk en pech

Colofon

InBeeld is een gratis uitgave van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort. Het magazine verschijnt twee keer per jaar

St. Nationaal Monument Kamp Amersfoort
Opgericht 28 maart 2000
Register Kamer van Koophandel
Gooi- en Eemland: 32079321
Bankrekening: NL65RABO 0112 8775 91
Stichting Kring van Beschermers Nationaal Monument Kamp Amersfoort:
NL03RABO 0175 8989 28 BIC: RABONL2U
ANBI erkend (8163.52.276)

Bezoek- en correspondentieadres:

Loes van Overeemlaan 19
3832 RZ Leusden
Telefoon: 033-461 31 29
www.kampamersfoort.nl
www.facebook.com/KampAmersfoort
https://twitter.com/kamp_amersfoort
E-mailadres: info@kampamersfoort.nl

Redactie:

Aan deze uitgave hebben meegewerkt:
Thalia van Beuningen, Lisa Börschel,
Edie Brouwer, Micha Bruinvels, Floris van Dijk,
Hans Gerritsen, Amanda Kluveld, Pauline Nijboer,
Hans van Stralen en Monique Verkerk.

Foto's en afbeeldingen in dit magazine zijn afkomstig van Nationaal Monument Kamp Amersfoort, behalve in het artikel van Monique Verkerk. Foto omslag: Bram Petraeus. Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van foto's te achterhalen. Als u meent rechten te ontlenen aan het gebruikte materiaal zonder dat daarvoor autorisatie is verleend, of heeft u opmerkingen over, of bezwaren tegen het gebruik van bepaalde teksten, namen, foto's, tekeningen of beeldmerken, wilt u dan contact opnemen met de redactie.

© Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar worden gemaakt zonder voorafgaande toestemming van de redactie.
Vormgeving/Druk: Drukkerij Torendruk
ISSN 2212-8093

Openingstijden Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Dinsdag t/m zondag 11.00 - 17.00 uur
Het museum is gesloten op
Maandagen, Nieuwjaarsdag, Koningsdag,
Eerste en Tweede Kerstdag.

Bij bijzondere gelegenheden kan het museum en het herinneringscentrum gesloten zijn. U wordt geadviseerd onze website www.kampamersfoort.nl te raadplegen voor actuele openingstijden.

Onze activiteiten worden mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Inhoudsopgave

Voorwoord

- Micha Bruinvels, directeur Kamp Amersfoort 3

Overmacht / onmacht, Nederlandse verzetspoëzie uit de jaren 1940-1945

- Hans van Stralen 4

Minderjarigen in Kamp Amersfoort

- Floris van Dijk 20

Sterven door overleven

- Amanda Kluveld 25

Interview met Hans Gerritsen

- Floris van Dijk en Lisa Börschel 27

Het onbekende egodocument van Bernardus Goedemans

- Thalia van Beuningen 31

Verhalen vertellen onder meer van Lambert Rima

- Monique Verkerk 34

Transporten: Geluk en pech

- Edie Brouwer 38

In Memoriam

42

Projecten bij Nationaal Monument Kamp Amersfoort worden mede mogelijk gemaakt door

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

provincie :: Utrecht

Casterenshoeve

Gemeente Leusden

J.E. Jurriaanse Stichting

Rabobank

Voorwoord

Dames en heren,

Voor u ligt weer een nieuwe uitgave van InBeeld, het gratis halfjaarlijks magazine van Nationaal Monument Kamp Amersfoort (NMKA). Met de hierin gepubliceerde artikelen leveren wij een bijdrage aan de integrale geschiedenis van de historische plek, die onder verschillende benamingen het bekendst is geworden tijdens de Tweede Wereldoorlog: Kamp Amersfoort.

Zo vindt u een interview met één van de allerlaatste nog levende oud-gevangenen, de veelvuldig onderscheiden verzetsstrijder Hans Gerritsen; hij zal u ook toespreken op onze jaarlijkse herdenking van 19 april. Verder treft u artikelen die verslag doen van onderzoek, namelijk over verzetspoëzie uit Kamp Amersfoort, minderjarigen, het onbekende egodocument van gevangene Bernardus Goedemans, gevangene Lambertus Rima, en geluk of pech bij transporten. Onderzoek is en blijft een cruciaal onderdeel van onze organisatie: het geeft antwoord op de vraag 'wat' de boodschap is op basis van waarheidsvinding, terwijl educatie en communicatie gaan over het 'hoe'.

Verskillende ontwikkelingen voltrekken zich rond NMKA die mij trots stemmen. Zo is ons museum nu opgenomen in de nationale bewegwijzering en zijn maar liefst 28 verkeersborden geplaatst. Mooi is ook dat buslijn 19 is voorzien van een nieuwe halte aan het begin van de Laan 1914, waardoor NMKA nu ook met het openbaar vervoer beter bereikbaar is.

Afgelopen 13 januari is de nieuwe wisseltonstelling 'Gedwongen' gelanceerd, te bezoeken tot en met 5 januari 2024. Ongeveer een half miljoen Nederlandse mannen (20 % van de beroepsbevolking) is tussen 1942 en 1945 als dwangarbeider ingezet in de Duitse industrie, ter vervanging van Duitse mannen die dienst deden aan het front. Mannen die probeerden aan de verplichte Arbeitseinsatz te ontkomen werden onder meer in Kamp Amersfoort opgesloten en alsnog op transport naar Duitsland gezet. Circa 30.000 mannen overleefden de slechte leef- en werkomstandigheden, besmettelijke ziekten en geallieerde bombardementen niet. Daarmee is deze dwangarbeid ook het verhaal van gemis en onzekerheid. De belevenissen van deze dwangarbeiders zijn decennialang onderbelicht gebleven. 'Gedwongen' is ontwikkeld samen met het Nationaal Comité 4 en 5 mei en het NIOD en is onderdeel van een meerjarig onderzoek, een graphic novel en een podcast.

Op 13 januari is ook de aangepaste vaste tentoonstelling geopend. De 47.000 gevangenen van Kamp Amersfoort waren om diverse redenen gevangen genomen, kenden uiteenlopende achtergronden en vertegenwoordigden tenminste 34 nationaliteiten. De nieuwe vaste tentoonstelling van NMKA vertelt voortaan het verhaal van de tien verschillende groepen gevangenen, aan de hand van nieuwe objecten. Maar ook zijn twee nieuwe biografieën toegevoegd, namelijk over Titus Brandsma en Sabine Zuur. Alle teksten zijn ingesproken door Jeroen Kijk in de Vegte, wiens grootvader Anton gevangene was van Kamp Amersfoort.

Foto: Roger Cremers

Op zondag 25 februari werden in NMKA twee publiekssessies gehouden over de persoonlijke bezittingen (vaak van onbekenden) uit archieven van concentratiekampen die, na een intensieve speurtocht, aan nabestaanden zijn overhandigd. De Volkskrant had daartoe het project 'Gestolen herinneringen' gestart.

Ook ben ik heel blij met het nieuwe kinderboek over Kamp Amersfoort met de titel 'Ze kwamen ons halen', geschreven door de winnares van de Zilveren Griffel Martine Letterie. Hierin wordt het verhaal verteld van de kinderen van de familie Rijper; hun vader dominee Sjouke Rijper werd op 28 november 1944 geëxecuteerd.

De door NMKA en iO geproduceerde podcast De verdwenen SS'er gaat inmiddels dik over de 1,3 miljoen downloads heen. De podcast heeft in totaal 15 prijzen gewonnen, onder andere een prestigieuze gouden Lovie Award uit Londen.

Tot slot hoop ik u te ontmoeten op onze evenementen de komende maanden. Op 19 april wordt vanaf 13.30 uur aan de Loes van Overeemlaan in Leusden de overdracht van het kamp aan het Rode Kruis herdacht. Wederom zullen verschillende personen het woord tot u richten, onder andere oud-gevangene Hans Gerritsen, de Nationaal Rapporteur Mensenhandel prof. dr. Conny Rijken en journalist Tim Overdijk.

Op 4 mei vindt in de middag de herdenking van de doden plaats op Jannetjesdal (de Leusderheide) met een speech van dr. Rudi Harthoorn, waarvoor men om 13:30 verzamelt bij de Genschauloods. In de avond organiseert NMKA de Stille Tocht naar de oorlogsgraven van begraafplaats Rusthof, na een toespraak van Arjeh Kalmann. Belangstellenden kunnen zich voor het programma vooraf melden vanaf 18.15 uur aan de Loes van Overeemlaan 19 te Leusden.

Op maandag 8 juli zal 's avonds de jaarlijkse Loes van Overeemlezing worden gehouden. Wij hebben de bekende neerlandicus dr. Gerard Vaartjes (biograaf van o.a. Herman de Man, Top Naeff en Godfried Bomans) bereid gevonden om u te vertellen over de vrouwelijke en getalenteerde Joodse gevangene Eva Kalker, die met vier van haar kinderen was opgesloten.

Micha Bruinvels

Overmacht / onmacht, Nederlandse verzetspoëzie uit de jaren 1940-1945

Auteur: Hans van Stralen

*Wie heeft er nu nog den moed een vers te schrijven
of een sonnet van onbesproken maat
waarin zijn levenssmart gegriffeld staat
omdat een vrouw niet meer bij hem blijven wou?*

Uit: 'Volharden' van Caravinus

Inleiding

Het verzet tegen onrecht en oorlog in het bijzonder is van alle tijden en valt sinds mensenheugenis overal, tot op de dag van vandaag, te constateren. Dit ageren kan op veel wijzen gedaante aannemen. We denken dan in eerste instantie aan het gebruik van geweld, maar ook de publicatie van geschriften kan vanuit deze beweging begrepen worden.¹ Deze vorm van weerstand heeft eveneens een zeer lange geschiedenis, die vanuit diverse politieke richtingen gestalte heeft gekregen (Van Apeldoorn in Sonnenschein en Van der Haven 2021:322). Het geschonden recht is een van de belangrijkste drijfveren voor het schrijven van dergelijke teksten (Meertens 1945:172).

Dat poëzie ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, en niet proza, als de belangrijkste vorm van schriftelijk verzet tegen de overheersing door de nazi's ingezet werd, valt goed te begrijpen. Allereerst moest toestemming van de overheid gevraagd worden om dit materiaal te gebruiken, omdat er sprake was van een groot tekort aan papier in de loop van 1941. Deze verordening valt als een indirecte vorm van censuur te duiden (vergelijk Lewin 1983:8,15, Aarts en Van Etten 1995:11). Maar er zijn ook andere verklaringen, zoals het gegeven dat men in poëzie, mede door haar geringe lengte, tamelijk direct op concrete misstanden kon reageren. Omdat deze geschriften vaak op de wijze van bekende liederen gezongen konden worden, droegen ze bij aan de memoriseerbaarheid daarvan en wisten ze

snel de grote massa te bereiken. De reikwijdte daarvan werd vergroot toen deze liedjes ook in de illegale radio-uitzendingen ten gehore gebracht werden, reden waarom ze vaak op straat geneueerd werden.² Lewin schrijft over de drang tot het schrijven van verzen in Nederland destijds dat ze "onweerstaanbaar" was: "Een onafgebroken stroom verzen vloeide door het land, van 10 mei 1940 tot en met 5 mei 1945" [...] Nederland moest "woede, machteloosheid, verdriet om joden en gesneuvelden, eenzaamheid in gevangenschap, haat en verlangen naar vrijheid op rijm [zetten]" (Lewin 1983:9,285).³ We kunnen hieraan toevoegen dat niet louter de inhoud van deze verzen het karakter van weerstand ademt, maar dat we ook alleen de publicatie daarvan al als een vorm van verzet in het door de nazi's gecensureerde Nederland kunnen begrijpen.

We moeten in het licht van de hierboven genoteerde bevindingen over het geschonden recht van Meertens echter niet vergeten dat ook vóór de oorlog, zij het uiterwaard in beperktere mate, sprake was van verzet tegen het fascisme, zoals dat in de bijdragen in bladen als *Forum* en *Links Richten* tot uiting kwam (Lewin 1983:32 e.v.).⁴ Bekend is nog steeds de 'Ballade van de verbrande boeken' uit 1933 van Jan Campert, waarin de dichter zich tegen de boekverbranding door de nazi's keerde. Niet alleen vóór en tijdens de oorlog, maar ook daarna kunnen we nog vormen van literair verzet constateren, dat alleen al in de uitgave van diverse bloemlezingen van verzetspoëzie na 1945 gestalte kreeg.⁵ Uit het gegeven dat De Zeeuw in zijn voorwoord bij *Liefen leed* uit 1946 nog over de

1. We moeten bedenken dat schriftelijk verzet tegen onrecht door de eeuwen heen nog een veel bredere reikwijdte had en heeft, men denke aan het ageren tegen God, de kerk, de dood en aan de (verloren) liefde.
2. Men denke bijvoorbeeld aan het bekende liedje: "Op de hoek van de straat / Staat een NSB'er, / 't is geen man, 't is geen vrouw / Maar een rasplebejer!" (Anoniem in Aarts en Van Etten 1995:142). Ook de moppen over nazi's en NSB'ers vullden deze functie. Bomans schrijft kort na de oorlog in dit verband dat verzen tegen het verzet beter dan proza in staat bleken de "haat en saamhorigheid" ten tijde van de Tweede Wereldoorlog tot uitdrukking te brengen. Maar hij geeft ook aan dat de "Amsterdamse gein", die over de nazi's verspreid werd, meer effect gehad heeft. De verzetspoëzie had immers een beperkte oplage en was bedoeld voor een "bovenlaag", die de steun tegen "het gif der Duitse propaganda" het minst nodig had (Bomans IV:23,33-34, Bomans III:725). Het is inderdaad opvallend dat humor weliswaar tastbaar is in het door mij bestudeerde corpus maar zeker niet domineert. Wellicht droeg ook het mondelinge karakter van grappen bij aan hun snelle en brede verspreiding.
3. Opvallend is dat veel Nederlanders, gezien de karige financiële middelen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, toch bereid bleken veel geld aan de aanschaf van deze gedichten te besteden (Meertens 1945:165, Aarts en Van Etten 1995:8).
4. In *Forum* maakte met name redacteur Menno ter Braak zich sterk tegen het opkomende fascisme.
5. Het valt te begrijpen dat juist in de Duitse letteren de tendens om na de oorlog met het verleden in het reine te komen – de 'Vergangenheitsbewältigung' – gestalte kreeg. Ingeborg Bachmann ageerde na 1945 tegen het taalgebruik van de nazi's door 'negatieve' poëzie te schrijven, dat wil zeggen verzen die consequent hun toon, stijl en woordgebruik ontwijken. Ook de hermetische poëzie van Paul Celan kan men als een dergelijke vorm van naoorlogs verzet begrijpen (Van Stralen 2022, Van Stralen 1997B). Tegelijk zien we ook dat in de openbare ruimte van het naoorlogse Duitsland de tendens domineerde het begane onrecht zo

“moffen” spreekt, blijkt duidelijk dat de weerstand tegen het gevoelde onrecht nog lang niet verdwenen was. Maar ook zo'n twintig jaar later spreekt Presser in zijn *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* nog altijd over de Duitsers als hij op de bezetters van destijds doelt. Opvallend in naoorlogse verzetspoëzie is dat dan niet langer uitsluitend de door Meertens genoemde thematiek – ageren tegen geschonden onrecht – gethematiseerd wordt. Men denke aan het gedicht 'Graf te Blauwhuis' van Gerard Reve, waarin het lyrisch 'ik' naar aanleiding van de zinloze dood van een jongeman tijdens de Tweede Wereldoorlog God ironisch de volgende vraag voorlegt: “Dat Koninkrijk van U, weet U wel, wordt dat nog wat?” (Reve 2006/II:339). Ten slotte kunnen we incidenteel spreken van verzetsgedichten, die zich op het eerste gezicht niet als zodanig aandienen, men denke aan 'De dode zwanen' van Simon Vestdijk. Dit vers werd geschreven naar aanleiding van de executie van een aantal gijzelaars in Beekvliet, waar hij met andere prominente Nederlanders gevangengehouden werd. Dit gedicht valt goed zonder deze contextuele informatie te lezen, maar vanuit de historische achtergrond bezien, valt 'De dode zwanen' uiteraard ook als een verzetsgedicht te benaderen.

Op een breder niveau kunnen we het streven in West-Europa vaststellen om de artistieke draad, die door het fascisme rond 1933 werd afgebroken, in de jaren vijftig van de vorige eeuw weer op te pakken. In deze landen zien we de tendens om het experiment, dat in het werk van de historische avant-garde destijds gestalte kreeg, weer nieuw leven in te blazen. In Nederland kan men dan aan het werk van de *Vijftigers* denken, in Duitsland aan dat van de *Gruppe 47* en in Frankrijk aan het oeuvre van de *Nouveaux Romanciers*.⁶

Met deze verschuiving van de literaire conventies werd ook de kloof die men in het vooroorlogse Nederland tussen het volk en de dichter veronderstelde (vergelijk Meertens 1945:164, Winteroy-Romain 1982-1983:32) weer manifest.

Ik gaf al aan dat verzetspoëzie een lange geschiedenis heeft en daarom is het, mede gezien het eenzijdige karakter qua thematiek en vorm, voor de bespreker daarvan zinvol als hij een specifieke focus kiest. In dit essay zal ik mij, na enige algemene notities concentreren op de Nederlandse verzetspoëzie ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

Daarbij zal ik niet uitweiden over de invloed van de bezetting op de uitgeverijen van deze poëzie en over de relaties tussen deze verzen en het maatschappelijk verkeer. Deze connecties zijn al uitvoerig in kaart gebracht (vergelijk Winteroy-Romain 1982-1983, Lewin 1983). Omdat de specifieke aard van het verzetsgedicht tot nog toe te weinig belicht is, acht ik het zinvol hier dieper op in te gaan.⁷ Het fenomeen 'verzet' vat ik in brede zin op, dat wil zeggen dat ik mij niet alleen heb beziggehouden met het concrete verzet tegen de nazi's in deze verzen, maar ook met de weerzin en de afkeer tegen en de treurnis over de situatie in de jaren 1940-1945 in het algemeen. Vervolgens zal ik mij op de thematiek van dit corpus richten om tenslotte dieper in te gaan op verzetsverzen die in gevangenschap geschreven zijn, in de verwachting hierdoor een beter beeld van het verzet van 'binnen uit' te krijgen. Ook voor wat betreft het te bestuderen corpus was beperking noodzakelijk omdat de omvang van de Nederlandse verzetsverzen enorm is (vergelijk ook Meertens 1945:168). Alleen al in de bestanden van het NIOD kan men ruim vijfduizend uitstekend gedocumenteerde gedichten raadplegen. Daarnaast zijn diverse bloemlezingen over deze vorm van verzet verschenen.⁸ In het laatste gedeelte van dit essay, 'Achter het prikkeldraad', heb ik mij beperkt, en wel tot gedichten van gevangenen uit *Kamp Amersfoort*.

Algemene notities

In de discussie over verzetspoëzie vallen telkens twee dominante thema's op, namelijk die over de (matige) kwaliteit daarvan en die over de vraag in hoeverre deze poëzie geacht kan worden de lezer concreet tot actie te bewegen. Voor wat betreft de eerste kwestie is men het over het algemeen erover eens dat deze verzen meestal niet van bijzondere artistieke kwaliteiten getuigen.⁹ Inderdaad zijn bepaalde verzetsgedichten van een zeer matig niveau.¹⁰ Aarts en Van Etten stellen dat al vóór het einde van de oorlog de elite verzetspoëzie had afgewezen vanwege haar gelegenheidskarakter, rijmelarij en beperkte thematiek (Aarts 1996:16). Men kan zich echter, evenals in het geval van Sinterklaasgedichten, afvragen in hoeverre het zinvol is dit criterium toe te passen op verzetspoëzie, waarvan de doelstelling in eerste instantie gericht is op de getuigenis van het leed dat Nederland vanaf de bezetting deelachtig werd. Daarnaast lijkt men te vergeten dat deze verzen ook ontspanning beoogden, de lezer

5. spoedig mogelijk te vergeten. Zo heeft men daar intensief getracht de publicatie van de naoorlogse roman *Der Engel schwieg* van Heinrich Böll, waarin dit onderwerp uitgewerkt wordt, te verhinderen (vergelijk van Stralen 1997A). In de bundel *Bezette stad* van Paul van Ostaijen, waarin de Eerste Wereldoorlog centraal staat, is sprake van de ruwe en dus ongewenste indringing van de Duitse taal in het multi-culturele Antwerpen, waar diverse talen werden gesproken en die dus verdrongen werden door de be-zetting van de oosterburen (vergelijk ook Van Stralen 2009). In de Nederlandse verzetspoëzie tijdens de Tweede Wereldoorlog is incidenteel sprake van Duitstalige verzen, die door hun tegendraadse karakter de talige dominantie van de nazi's trachten te ontregelen. Ik zal in mijn essay enige voorbeelden hiervan geven.
6. In Frankrijk kunnen we ook in chansons, zij het in geringere mate, een zekere vorm van naoorlogs verwerken vaststellen. Men denke aan het lied 'Göttingen' van Barbara, waarin zij zich verzet tegen wraakgevoelens jegens het Duitse volk en pleit voor verzoening met deze samenleving.
7. Ook in de erudiete studie van Winteroy-Romain ligt de focus grotendeels op de historische context, waar-in verzetspoëzie tot stand kwam. Deze benadering valt mede te plaatsen, omdat veel van deze gedichten eenvoudigweg onbegrijpelijk zijn zonder een nadere situering daarvan. Ik zal later op dit onderwerp ingaan.
8. Ik heb op willekeurige wijze ongeveer zeshonderd gedichten uit de NIOD-bestanden geselecteerd. Daarnaast heb ik de verzen uit een vijftal bloemlezingen geraadpleegd (zie literatuurlijst).
9. Jean-Paul Sartre (1905-1980), een belangrijke naoorlogse spraakmaker, verzette zich rond 1947 tegen het genre 'poëzie', omdat gedichten zijns inziens überhaupt niet op een dialoog met de lezer en op de poging hem tot actie te bewegen gericht zijn. Feitelijk stoorde hij zich aan *lyrische poëzie*, want later meende hij dat bepaalde op maatschappelijke conflicten georiënteerde verzen lezers wel degelijk tot engagement konden bewegen. Toch keerde hij zich in *Qu'est-ce que la littérature?* (1947) nog tegen verzetspoëzie met het min of meer onuitgesproken argument dat de (Franse) gedichten uit de jaren 1940-1945 geen kwaliteit zouden hebben.
10. Men denke aan Sem Davids' versregels "Vierendeelt men Hollands hart, / Holland, hak die sijs in kwart" en aan het vers van Anne Frank, getiteld 'Proloog', waarvan de eerste vier regels luiden: "Sinterklaas is ook dit jaar weder gekomen / Zelfs het Achterhuis heeft het vernomen / Helaas, kunnen we het niet zo leuk begaan / Als het verleden jaar was gedaan" (Aarts en Van Etten 1995:46,129). Men leze ook: "Verdomme! / Wat een bomme / Wat een bende / Wat een ellende (Koel in NIOD 246:3911).

wensten op te vrolijken, moed wilden inspreken en een zekere 'escape'-functie vervulden (vergelijk Aarts en Van Etten 1995:9,15, Lewin 1983:12).¹¹ Winteroy-Romain wijst op het "documentaire karakter" van de Nederlandse verzetspoëzie en Aarts en Van Etten stellen dat verzetsverzen een hogere dan hun uitsluitend literaire waarde hebben (Winteroy-Romain 1982-1983:114, Aarts en Van Etten 1995:17). We kunnen hieraan toevoegen dat de hechte identificatie tussen de verzetsdichter en zijn vers ons mede naar de gedachte stuurt dat het esthetische karakter daarvan minder aan de orde is: de autonomie van het gedicht, dat door diverse spelingen met het gangbare taalsysteem gestalte krijgt en die in belangrijke mate bijdragen aan de 'literariteit' daarvan, staat zelden of nooit centraal in verzetspoëzie.

Met de relatie tussen verzetspoëzie en het concrete effect daarvan heeft men zich al sinds lang zeer intensief beziggehouden. Feitelijk betreft het hier de vraag naar de rol van het (streven naar) engagement in het artistieke proces.¹² De meest recente studie in dezen is *Barricade-Poëzie, lyrisch activisme sinds 1848* van Sonnenschein en Van der Haven.¹³ Beide auteurs beklagen zich ten eerste over het gegeven dat activistische poëzie niet of nauwelijks een plaats in de canon heeft gekregen: [...] "wie politiek gaat bedrijven via poëzie verliest al snel zijn of haar aanzien als dichter" (Sonnenschein en Van der Haven 2021:14).¹⁴ Ten tweede stellen zij dat deze verzen in het academische circuit zelden serieus bestudeerd werden. Het tweede verwijt is zeker op zijn plaats en men kan stellen dat *Barricade-Poëzie* adequaat aan dit manco aandacht besteedt. Voor wat betreft de eerste vaststelling kunnen we opmerken dat literatuur, van welk niveau dan ook, zich tot op zekere hoogte van haar concrete context moet bevrijden, wil zij op de lange duur standhouden en voor canonisering in aanmerking komen. Deze onthechting ontbreekt ten enenmale in de meeste activistische verzen, waardoor ze aan de doelstellingen van

het pamflet herinnert: beide uitingen zijn voor een select publiek bedoeld en hebben een sterk 'hier en nu'-karakter, waardoor de reikwijdte daarvan in hoge mate beperkt blijft. Het verbaast dan ook niet dat de erudiete essayisten in *Barricade-Poëzie* bijzonder veel aandacht aan de context van de gedichten die behandeld worden schenken: zonder deze situering blijven ze ontoegankelijk en tamelijk onbegrijpelijk.¹⁵

We kunnen naar aanleiding van de bovenstaande bevindingen ten eerste vaststellen dat verzetspoëzie niet alleen een zeker effect beoogt, maar ook – en misschien wel allereerst – als een intensieve *expressie* van het ervaren onrecht gelezen moet worden.¹⁶ Ten tweede ligt in de genoemde discussie het accent vaak te eenzijdig op het gedicht, terwijl uiteraard lezers uiteindelijk bepalen hoe zij verzetspoëzie concreet recipiëren.

Nederlandse verzetspoëzie 1940-1945

Als we het corpus van Nederlandse verzetsgedichten globaal overzien, dan valt direct de kolossale hoeveelheid daarvan op, die min of meer contrasteert met de beperkte thematiek in deze poëzie. Velen voelden zich vanaf 1933, en met name vanaf 1940, geroepen op papier een bijdrage aan het verzet tegen de bezetting te leveren. Aldus waren het zeker niet alleen bekende dichters die naar de pen grepen, sterker nog: "Voor dichters, die onder normale omstandigheden nooit een uitgever hadden kunnen vinden, werd dit de kans van hun leven" (Meertens 1945:166).¹⁷ Uiteraard is veel verzetspoëzie anoniem gepubliceerd, hetgeen van ondergeschikt belang was voor het lezerspubliek, omdat niet de dichter maar het geschrift en feitelijk het daarin gepropageerde verzet centraal stond. Niettemin profileren een aantal onbekend gebleven dichters zich frequent in dit corpus, men denke aan L. Kruidenier, Martha Belinfante-Dekker, K.H.R. de Josselin de Jong, Jacoba Wilhelmi en Jan W. Jacobs. Bekendere verzets-

11. In dit verband verwijs ik naar de uitspraak van Dorleyn en Van der Akker, die 'De achttien doden' van Campert als een matig vers beoordeelden (Bel 2015:922). De vraag luidt, afgezien van de juistheid van deze vaststelling, of een esthetische benadering van een dergelijk gedicht wel aan de orde is (vergelijk ook De Groot, geciteerd in Lewin 1983:291). Meertens gaat zelfs verder als hij beweert dat het sonnet als een oneigenlijke expressie binnen het genre 'verzetspoëzie' geldt: "Het strakke, gebeeldhouwde sonnet heeft zijn eigenaardige bekoering, maar een opstandig lied in sonnetvorm is toch min of meer een contradictio in terminis en meer te waarderen als symptoom van de beheersing, waartoe onze moderne dichters ook onder het laaien der hartstochten in staat zijn, dan van de hevigheid van hun opstandige gevoelens" (Meertens 1945:170).
12. Over het algemeen gaat men in deze discussie dieper in op de (mogelijke) effecten van literatuur en de houding van de schrijver ten aanzien van maatschappelijke conflicten. Niet zelden pleit men dan voor de wenselijkheid dat auteurs zich in het artistieke proces door deze problematiek laten inspireren en in hun expressies stelling nemen in controverse kwesties. Vaak ook meent men, men denke aan een schrijver als Sartre, dat zij zich moreel schuldig maken indien zij elke stellingname vermijden. Recentelijk stelde De Groen dat alle literatuur van politieke aard is en dat de auteur onvermijdelijk de genoemde keuze moet maken. Later relativiseert zij deze uitspraak als ze stelt: "Poëzie is het alchemistische proces waarmee [sic] ik mijn wanhoop tracht te transformeren tot iets anders" (De Groen in Sonnenschein en Van der Haven 2021:385,390). Ook Benfquih geeft een dergelijke schets als hij beweert dat alle literatuur uit wanhoop voortkomt (Benfquih in Sonnenschein en Van der Haven 2021:354). Nog afgezien van de onhoudbaarheid van deze als universeel geponeerde claim kunnen we stellen dat daarmee uitsluitend iets over het ontstaan van poëzie gezegd wordt en niets over de aard daarvan. In het licht van de vraag naar de reikwijdte van het engagement kan men zich afvragen of Tadjia de effecten van (zijn) poëzie niet overschat als hij met zijn verzen de grenzen van de moraal zegt op te zoeken en daarmee de wereld "op losse schroeven" hoopt te zetten (Tadjia in Sonnenschein en Van der Haven 2021:368-369). Enige jaren geleden verscheen *Literatuur en engagement, pleidooi voor een nieuw paradigma* van Aukje van Rooden, die een geheel ander standpunt met betrekking tot het fenomeen 'engagement' inneemt (Van Rooden 2015). Zij maakt zich sterk voor de gedachte dat literatuur de lezer weer met het Zijn, zoals omschreven door Heidegger, in contact kan brengen. De vraag luidt echter of men op deze wijze dit verschijnsel niet verbreedt tot een vage vorm van betrokkenheid die niet langer alleen aan het literaire werk is voorbehouden.
13. Opmerkelijk is overigens dat in de essays uit deze bundel geen aandacht aan de activistische verzen uit de periode 1940-1945 geschonken wordt.
14. Sonnenschein en Van der Haven maken een onderscheid tussen politieke en activistische poëzie. De eerste variant heeft volgens hen een redelijke kans om in de canon te belanden. De tweede is subjectiever en getuigt van de bereidheid tot handelen met als doel "politieke veranderingen te bewerkstelligen" (Sonnenschein en Van der Haven 2021:22).
15. Over de vraag of het al dan niet terecht is dat Jan Camperts 'Het lied der achttien doden' nog altijd gelezen wordt, kan men twisten. Feit is dat in dit gedicht de beperkte focus van het ogenblik oversteegen wordt. Biografische bronnen ondersteunen mijn bevinding. Zo schreef deze dichter al op 13 maart 1941 dit vers naar aanleiding van de executie door de nazis van vijftien leden van de verzetsgroep 'De Geuzen' en drie communistische Februaristakers (Bel 2015:921-922). Niettemin lezen we dit vers als een universele getuigenis van een ter dood veroordeelde.
16. In een bepaald opzicht kan men hetzelfde stellen over het gebed, dat vaak ten onrechte uitsluitend als een vraag om hulp of een verzoek (aan God) om een bepaalde stand van zaken tot stand te brengen, begrepen wordt. Als we de bekende regels uit het 'Onze Vader' of het 'Weesgegroet Maria', zoals 'Geef ons heden ons dagelijks brood' en 'Bid voor ons zondaars' bezien, dan kan men die niet alleen als een verzoek maar evenzeer als de expressie (van een tekort) duiden.
17. Hoewel men mag aannemen dat veel onbekende dichters geen uitgebreide opleiding hadden genoten, valt het geringe aantal gemaakte taalfouten op. Een uitzondering daarop is NIOD 246:779. Een aantal malen zien we wel tyefouten, maar die zijn begrijpelijk, gezien de drang om van een gebeurtenis of emotie direct verslag te doen.

dichters zijn Muus Jacobse, Fedde Schurer, Jan Engelman, Anton van Duinkerken, Halbo C. Kool en Gabriel Smit. In dit corpus blijken protestantse poëten sterk oververtegenwoordigd (Meertens 1945:168). Een aantal bekende dichters schreef onder pseudoniem, zoals Bertus Aafjes, die onder de naam Jan van Oranje verzetspoëzie publiceerde.¹⁸

Alle verzetsgedichten hebben een duidelijke, maar ook eenzijdig gerichte doelstelling, namelijk ageren tegen het onrecht, de saamhorigheid bevorderen en het oproepen tot verzet. Daarnaast verplichten deze dichters de lezer diverse malen de doorstane ellende later te herinneren en willen zij de bevolking wakker schudden. Ten slotte wordt in dit corpus propaganda verspreid en de lezer de mogelijkheid geboden de harde werkelijkheid te ontvluchten.¹⁹ Gezien deze drang de lezer te steunen is het niet verwonderlijk dat veel verzen in de wijvorm zijn geschreven. Vaak zijn ze op een specifieke locatie, waar onheil plaatsvond of zich afspeelde (een gebombardeerde plaats, een gevangenis, een razzia of executie) geschreven en thematiseren ze het concreet ervaren onrecht of betreuren de dichters de aangerichte verwoestingen (vergelijk NIOD 246:570,2423).²⁰ Men denke aan het anonieme vers 'De eerstelingen' dat de nabestaanden van de vijftien gefusilleerde mannen van de verzetsgroep 'De Geuzen' moed wil inspreken (NIOD 246:1797). Uit dit gedicht blijkt overigens tevens hoe noodzakelijk kennis van de context in bepaalde gevallen is, omdat vanuit de tekst op zich genomen moeilijk vast te stellen valt, waarop de dichter doelt.

Verzetsgedichten werden op velerlei wijzen uitgegeven: ze werden gestencild, op losse blaadjes, als dichtbundels of direct vanaf het papier of de schrijfmachine uitgedeeld (Meertens 1945:167). In bijna alle gevallen is sprake van het ondergeschikt maken van de vorm aan de inhoud, dit gezien het gegeven dat deze dichters een groot publiek wensten te bereiken. Het korte, krachtige en kernachtige karakter van deze verzen sluit hierbij aan. Meestal betreft het hier strofische verzen – veelal kwatrijnen – met een regelmatig en voorspelbaar rijmschema. Een enkele maal zien we meer geavanceerde versvormen en stijlfiguren, zoals het sonnet en het acrostichon. Veelal vormen de beginletters van elke strofe in dit stilistische procedé dan tezamen namen als Willem van Oranje of Wilhelmina (vergelijk Schenk en Mos 1975:15 e.v.). Soms ook loopt men alle letters van het alfabet af om kritiek te leveren op de bezetter; de 'A' verwijst dan bijvoorbeeld naar Adolf Hitler en de 'Z' staat ten slotte voor de zege (NIOD 246:7,13A). Tegelijk heeft deze poëzie, ondanks haar geringe lengte,

een epische en documentaire insteek, omdat men namelijk niet alleen van het ondergane leed wenst te getuigen, maar ook verslag wil doen van indringende voorvallen. Het taalgebruik is levendig, evocatief en vaak in de directe rede weergegeven, hetgeen het duidelijkst in satires en hekeldichten tot uiting komt. Vaak wordt ook de 'taal van de straat' gebezigd. Na 1943 is sprake van een fellere toon en een duidelijk hardere mentaliteit in dit corpus, die met name in een toegenomen mate van agressie jegens het naziregime, dat na de stakingen van april-mei 1943 een hardere lijn ontvouwde, tot uiting komt (vergelijk ook Bel 2015:919).²¹

Van enigerlei vorm van experiment is in dit corpus geen sprake, integendeel: telkens weer valt, op een enkele uitzondering na – en dan veelal in het werk van gerenommeerde dichters – de gewone omgangstaal en de aansluiting met traditionele versvormen in dit corpus op.

Deze vaststellingen brengen ons op een literair-historische situering van de Nederlandse verzetspoëzie, die zich op het raakvlak van het modernisme en de historische avant-garde (1900-1935) enerzijds, dat van het existentialisme (1935-1960) anderzijds bewoog. Het zal uit het voorafgaande duidelijk zijn dat van de vooroorlogse tendens tot experiment in de Nederlandse letteren – men denke aan Van Doesburg en Van Ostaijen – niet langer meer sprake is in dit corpus. Maar ook de modernistische tendens tot onthechting op velerlei niveaus teneinde afstandelijk de samenleving en het 'ik' te kunnen observeren is vanaf 1940 geheel afwezig. Men denke aan een auteur als Ter Braak, die de rol van onbevooroordeelde en kritische toeschouwer in zijn *Politicus zonder partij* wenste te consolideren. Zijn vriend Du Perron schreef kort voor zijn dood dat het noodlot van de contemporaine kunstenaar en intellectueel inhoudt dat hij vandaag de dag partij moet kiezen (Du Perron 1978 VIII:319). Men kan stellen dat modernisten zich verplicht voelden deelnemer in plaats van toeschouwer te worden. Deze verschuiving van onthechting naar betrokkenheid kunnen we goed aan het literaire existentialisme relateren.²² Veel elementen van deze stroming vallen dan ook terug te vinden in verzetspoëzie.²³ Uiteraard is de grenssituatie, een bekend thema in het literaire existentialisme, waarin de vrijheid van het individu en die van de samenleving indringend op de proef gesteld worden, duidelijk zichtbaar in dit literaire verzet tegen de bezetting en de oorlog. Daarnaast is de dwingende rol van de ander, die een belangrijke rol speelt in het genoemde motief, zichtbaar in deze verzen, men denke aan de agitatie tegen Hitler c.s. en aan NSB'ers.²⁴ Duidelijk vast te stellen is ook de existentialistische

18. Opmerkelijk is de bijdrage van Gerard Wijdeveld die in de jaren 1940-1941 lid van het Nationaal Front was en zich vanaf 1944 aansloot bij de Nationaalsocialistische beweging van Mussert. In zijn 'Daar en hier' lezen we over een volk dat vecht tegen "de opgezweepte Hitler-bende" (De Groot 1944:63).

19. Winteroy-Roman schrijft hierover: "De meeste verzetsverzen werden geschreven door mensen die de situatie niet wilden of konden aanvaarden en zich daardoor gedwongen voelden te schrijven om zich van hun benauwenis te kunnen bevrijden" (Winteroy-Romain 1968-1969:110).

20. Indien geen namen bij de vindplaatsen uit de NIOD-collectie en bloemlezingen genoemd worden, dan betreft het anonieme verzen.

21. Vanaf dat moment wordt het veelvuldig in de secundaire literatuur beschreven onderscheid tussen illegale en clandestiene literatuur duidelijker. In het laatste geval betreft het literatuur die in de brede zin tegen de Duitse ideologie en cultuur gericht was. Bij het eerste corpus gaat het om werken die zonder toestemming van de Kultuurkamer gepubliceerd werden.

22. Voor een nadere situering van het literaire existentialisme verwijs ik naar Van Stralen 1996.

23. Omdat het literaire existentialisme nauwelijks in poëzie gestalte heeft gekregen, valt te begrijpen dat in het proza van Anne Frank en Etty Hillesum de kenmerken van deze stroming tastbaarder aanwezig zijn (vergelijk Van Stralen 2013).

24. In existentialistische werken wordt de blik van de ander als het meest essentieel gezien. In 'De celinspecteur' komt dit gegeven treffend tot uiting. Over deze vaderlijke Nederlander met "zijn verward gezicht" lezen we dat hij "schoorvoetend onzen [die van de gevangenen, HvS] blik [wil] ontlopen / Zijn laarzen keeren en de deur valt dicht: / Een dief, voor zijn herkenning weggekropen" (De Zeeuw 1946:85).

Uit het anonieme boekje Gek en wijs tijdens Seyss (1945)

tendens in het literaire werk de lezer – vaak door negatieve impulsen – positief tot maatschappelijke betrokkenheid te bewegen. Het meest dominant valt het existentialistische motief van de gesloten ruimte – gevangenissen, ziekenhuizen, de hel, treinwagons – in verzetsgedichten waar te nemen, als we constateren hoeveel verzetsverzen over de cel uitweiden. Ik kom hier nog uitvoerig op terug.

Thematiek

Over de thema's in de Nederlandse verzetspoëzie is relatief weinig en in veelal vage termen geschreven. Zo wijzen Aarts en Van Etten op de expressie van haat, spot, troost, verlangen en woede, maar daarmee beschrijven zij veeleer de toon dan de thematiek daarvan (Aarts en Van Etten 1995:8-9). Anderen wijzen op de rol van de heldenverering, het verzet, de gevangenschap, de executies, de Jodenvervolgingen en die van de vaderlandsliefde in dit corpus (Bel 2015:918, Winteroy-Romain 1968-1969:120).

Naar mijn idee valt de thematiek van dit corpus adequaat vanuit de overkoepelende oppositie 'overmacht-onmacht' te benaderen. In al deze verzen is immers duidelijk sprake van een overheersing waartegen men niet bestand blijkt en waartegen men zich, ondanks alle machteloosheid, wil wapenen. Deze hulpeloosheid wordt stilistisch op diverse niveaus zichtbaar, men denke aan exclamaties, imperatieven en aan dreigementen aan het adres van de nazi's, maar ook aan gruwelijke voorspellingen of orakels met betrekking tot hun spoedige ondergang (vergelijk ook Winteroy-Romain 1968-1969:118). De toon ervan is hoogdravend en bombastisch; bestaande betekenisvolle woorden – vaderland, koningshuis, geloof – worden als het ware herijkt en krijgen een pontificaal karakter (vergelijk

ook Meertens 1945:170). Opvallend vaak eindigt de dichter zijn gedicht met uitroepetekens, waardoor de genoemde machteloosheid alleen maar intensiever gestalte krijgt.²⁵

Ik zal de genoemde breed geformuleerde oppositie nu verder uitwerken aan de hand van een aantal daaraan gerelateerde tegenstellingen. Allereerst moeten we dan uiteraard denken aan de tegenstelling tussen de nazi's en hun handlangers enerzijds en het onderdrukte Nederlandse volk anderzijds. Concreet betreft het meestal de fascist Hitler, Seyss-Inquart en met name Mussert – "een lul" –, die in diverse hekeldichten en satires belachelijk gemaakt wordt (De Groot in Aarts en Van Etten 1995:128, Kruidenier in NIOD 246:2750). Vaak kunnen deze gedichten op de wijze van bekende teksten of liederen gezongen worden. In het anonieme gedicht 'Het daghet' lezen we: "Hoe luttel weet unsrer Führer / Ach waar hij blijven zal!" en in 'Der neue Gruß' wordt naar een bekend Duits lied verwezen: "'Wir [de Duitse bezetters, HvS] sind auf fliehen eingestellt / in aller Welt von Kopf bis Fuss" (NIOD 246:1635, Namm:3562). Een relatie met het 'Onze vader' lezen we in het gelijknamige gedicht: "Onze Führer, die in Berchtesgaden zijt / Geminacht zij uw naam" (NIOD 246:3365).

Tot die tegenpartij moet men uiteraard ook de NSB'ers, de landverraders in het algemeen, de zwarthandelaren en de vrouwen die een relatie met de bezetter aangaan rekenen. 'Attentie' roept de lezer op niet vriendelijk tegen een "vervloekte Mussertmeid!!!" te zijn en 'Knip, knip' verwijst naar vrouwen die een relatie met de bezetter onderhielden; zij worden volgens de anonieme dichter nu terecht kaalgeschoren (Kruidenier in NIOD 246:247,1543). Nog agressiever is de toon in het anonieme 'Dag', dat over de "veile meiden" opmerkt: "Wij zullen haar

25. Enigszins bevreemdend is de bevinding van Winteroy-Romain dat in de Nederlandse verzetspoëzie opvallend veel werkwoorden voorkomen (Winteroy-Romain 1968-1969:116). Wellicht doelt zij hiermee op het activistische karakter van deze verzen.

d'onvaderlandsche schedel scheren / En zorgen dat een brandmerk op hun voorhoofd staat!" (NIOD 246:1934). 'Afgrensdend penetratiegebied' is deels vanuit de focus van een lafhartige NSB'er geschreven: "Het meest heb ik van de joden gejat" (NIOD 246:857). Zeer expliciet is het anonieme gedicht over de moordenaar van Seijffardt, de Nederlandse generaal die collaborerde met de bezetter. De man "die deze schoft / Zijn redelijke loon tusschen de ribben ploft" geldt voor deze dichter niet als een moordenaar (De Groot 1944:164). Ook zijn spotgedichten over Tobi Goedewaagen, die in opdracht van de bezetter culturele uitingen in Nederland vanuit de Kultuurkamer controleerde en censureerde en over de nationaal-socialist Rost van Tonningen verschenen (Davids in NIOD 246:1825,3538). Een met spot geladen tegenstelling lezen we ook in 'Alles gaat goed', waarin een waslijst aan wenselijke zaken genoemd worden die slecht onder de Duitse bezetting verlopen (NIOD 246:105).

Ook de oppositie tussen het Duitse 'Herrenvolk' en de misplaatste zelfverheerlijking van zijn cultuur, die tegenover de moedige instelling van de Nederlanders ge-plaatst wordt, is vaak aan de orde in de Nederlandse verzetspoëzie.²⁶ A. Roland Holst schrijft hierover: "Een volk van knechten komt de wereld knechten, / aangevoerd door een brallende onderkaak" (A. Roland Holst in Aarts en Van Etten 1995:32). Het gedicht 'Auschwitz' geeft het volgende te kennen: "Wo bleibt die gerühmte deutsche Kultur? / Und während wir fragen, steigt dichter Rauch / Empor aus des Krematorium's Bauch!" (NIOD 246:2586, vergelijk ook 998). Vaak plaatst men deze als gedegeneerde ervaren cultuur tegenover die van de Nederlandse samenleving en van het joodse wereldbeeld (NIOD 246:3727). In het eerste geval beroept men zich vaak op de glorieuze strijd van de Nederlanders tegen de zee: "Geen soldaat kan de polder regeren!" (Braat in NIOD 246:1758, NIOD 246:4704, vergelijk ook Van der Linden:1856, Diner:3945, Blager:4041). Zeer concreet wordt de tegenstelling tussen de Duitse en Nederlandse mentaliteit beschreven in 'Op straat', waarin Cornelis Veth spreekt over "de moddervette mof" die naast een "uitgemergeld kind" loopt (Veth in NIOD 246:624). 'De wolf in schaapsvacht' tematiseert een oppositie in het beeld van de Nederlandse maagd, die weigert op de vraatzuchtige avances van Hitler in te gaan (Van Oranje in NIOD 246:565). H. Roland Holst laat zich in 'Aan de Hollandsche joden en hun vrienden', evenals vele andere dichters, lovend uit over de verfijnde joodse cultuur en Oosterbeek stelt dat Nederlanders en joden uiteindelijk dezelfde God vereren (H. Roland Holst in NIOD 246:3727, Oosterbeek in Aarts en Van Etten 1995:84).

Weinig verrassend is de bijzonder felle toon en het verlangen naar wraak en vergelding, die in deze gedichten tot uiting komt. Frequent lezen we over de verandering in mentaliteit, die de dichter door de bezetting doorgemaakt

zegt te hebben. Terwijl hij zich voorheen mild tegenover andersdenkenden opstelde, is hem dit vermogen na 1940 niet meer gegeven. Zo stelt de anonieme dichter van 'Het schot': "En ik, die aan het raam der kleine kamer / In de gebroken stilte sta, / Voel klaar, hoe koel maar steeds onherbergzamer / Dit hart zich sluit voor mildheid en genâ". Zelden of nooit wordt medelijden met het Duitse volk getoond en meestal worden alle Duitsers over één kam geschoren: "Het gansche Duitse volk draagt schuld" (Schenk en Mos 1975:54,136, vergelijk ook Aarts en Van Etten 1995:36). Slechts een enkele maal verplaatst de dichter zich in de belevingswereld van de vijand. Zo beschrijft H. Namm in 'Das Vorbild' een Duitse soldaat die, moe van al het leed, zich uiteindelijk overgeeft (Namm in NIOD 246:1276, vergelijk ook Presser in NIOD 246:57).

Gepaard aan deze agressieve toon gaat de liefde voor Nederland, die dichters vanaf 1940 hernieuwd gestalte geven en die zij soms tot voor kort geheel niet gevoeld hebben. In het anonieme vers 'Herfst in Holland' lezen we dat dichter zijn land nooit heeft liefgehad "tot de vreemde troepen ons betraden" (Gans in NIOD 246:1043). Het gedicht 'Het carillon' van Ida Gerhardt ademt een vergelijkbare toon: "nooit heb ik wat ons werd ontnomen / zo bitter, liefgehad" (Schenk en Mos 1975:162, Aarts en Van Etten 1995:72, vergelijk ook NIOD 246:Van Rijsbergen 1344, Van Oranje 2867,4808).²⁷

Voor wat betreft de oppositie tussen heden en verleden kunnen we vaststellen dat de meeste verzen Nederlands roemruchte verleden thematiseren, men denke aan de heldendaden van de Geuzen, die ook tegen een volksvijand streden, en die net als de onderduikers de "dwingelandij" bevochten (NIOD 246:4412, Willink in Aarts 1995:130-131). De strijd tegen de Spanjaarden ten tijde van de Tachtigjarige oorlog krijgt in dit corpus dan ook de volle aandacht. Diverse malen associëren dichters Alva met Hitler. Albert Verwey begint zijn 'Tot de sluiters van de grenzen' met de notie "Ik op mijn dorp, ik op dit grensdomein / Van 't vasteland, erken geen lijn / Die de aarde in stukken deelt". Verderop in zijn vers beroept hij zich op de Griekse en joodse wortels van de Nederlandse cultuur: "Israël stijfde ons vermeten / 't Verkoren volk te heten / Wiens god zijn vijand haat. / Vrijzijn en uitverkoren / Was tegen Alva's vanen / De ene ongeschonden leus" (Verwey in Aarts en Van Etten 1995:25-26, vergelijk ook Van Oranje in NIOD 246:2867). Ook de verrichtingen van Piet Hein, Michiel de Ruyter en Willem van Oranje, worden breed uitgemeten (NIOD 246:1541, Schenk en Mos 1975:133).²⁸ Verzetsverzen verheerlijken hun heldendaden, die sterk uitvergroot worden.

De oppositie tussen heden en verleden in verzetspoëzie is echter niet alleen op collectief, maar ook op persoonlijk niveau gethematiseerd. We lezen dan over het heimwee

26. Een enkele maal plaatst men het (katholieke) geloof tegenover de barbaarse cultuur van het "heilsgescheeuw" van de "barbaren" (Van Duinkerken in Aarts en Van Etten 1995:29).

27. Deze stand van zaken spreekt Bomans duidelijk uit in zijn column naar aanleiding van de viering van de vrede na de Tweede Wereldoorlog op de Dam: "Geen land ter wereld, bekennen wij het onverbloemd, heeft vóór 1940 zulk een ontstellend tekort aan nationaal besef, aan vaderlandse trots getoond als Nederland. Dit land moest vertrappt zijn, eer het begreep wat ongeschonden moest blijven" (Bomans IV:11).

28. Ook de helden van het verzet en de gevallenen krijgen in verzetspoëzie heel de heroïsche status toebe-deeld, die men aan de genoemde historische voorbeelden verleent. Men denke aan de vele lofdichten op Jan Campert en anderen (Blok, Stook in NIOD 246:3225,3928, Schenk en Mos 1975:47). Een enkele maal identificeert de dichter zich met het 'ik' uit de 'Ballade des pendus' van François Villon (1431-1463), waarin de spoedige dood en de hoop op vergeving van de gevangene gethematiseerd is (Foppema in Aarts en Van Etten 1995:111).

naar het Nederland van vroeger, de treurnis en woede om de bezetting die het vaderland van weleer heeft weggevaagd en over het hevige verlangen naar een betere toekomst. In 'Mijn kamer' overheerst een persoonlijk getint verlangen naar de tijd van voor 1940: " 'k Verlang mijn kamer weer te zien / Ik kan een heimwee soms niet onderdrukken / en 'k vraag me af ik misschien / haar vinden zal in duizend stukken" (Huisman in NIOD 246:2278). In dit verband kunnen we opmerken dat frequent feestdagen (met name Kerstmis en de Advent, Goede Vrijdag, Sinterklaas, Nieuwjaar) gememoriseerd worden in verzetspoëzie, met in gedachten dat deze hoogtepunten vroeger duidelijk meer glans hadden. Deze dagen blijken vaak herinneringen aan betere tijden op te roepen. Met name over de christelijke feestdagen Kerstmis en de Advent lezen we veel in deze poëzie. Hierin schetst men de herders als zorgeloos en trouw en hun Heiland plaatst men uiteraard tegenover Hitler (Kruidenier, Kloek in NIOD 246:1334,3426,1971). Maar hierin lezen we ook over wraakzucht en smart, gevoelens waar de bevolking sinds de oorlog mee te maken kreeg. Het vers 'Advent' spreekt het verlangen uit dat het "Derde Rijk crepeert" (NIOD 246:1971, vergelijk ook 61). In 'Kerstnacht 1940' lezen we: "Het Kleine Kind werd tevergeefs geboren, / Wij zijn verloren en alleen". In 'Goede Vrijdag 1941' identificeert de dichter zich met de beklemming en "de wanhoop van de olijven hof", zoals Jezus die ervaren moet hebben (Kramer in NIOD 246:531,1006). Twee gedichten over Nieuwjaar ademen sombere gedachten: "Hoe dikwijls nog een kleurloos geurloos jaar" schrijft Belinfante-Dekker en Koeman laat weten dat hij het nieuwe jaar slechts "op halve kracht" kan binnengaan (Belinfante-Dekker, Koeman in NIOD 246:1929,255).

Een duidelijke oppositie in verzetspoëzie is niet alleen die tussen het heden en het verleden, maar ook die tussen het (ellendige) heden en de toekomst. In het anonieme 'Nederland' spreekt de dichter over de vrouw die Nederland in haar schoot heeft: "Voor hem [Nederland, HvS] volhard ik" (NIOD 246:1480). Ook Aafjes heeft in 'Arm land' het nodige vertrouwen in de toekomst (Aafjes in NIOD 246:212).²⁹ Het leed dat men in het heden ervaart, loopt parallel met het (vaak oppositionele) verlangen naar een betere toekomst. In dit verband vertrouwt men geregeld op ten eerste (de wederkeer van) het Koninklijk Huis, ten tweede op de hulp van God (vergelijk NIOD 246:3359).³⁰ We lezen geen enkele vorm van kritiek op het Koningshuis in verzetsverzen en men beklemtoont dat juist nu de saamhorigheid met Oranje een eerste vereiste is (Kijne in NIOD 246:3452). Aan de oprechte intenties van het Koningshuis wordt geen moment getwijfeld: "Neen, 't was geen vlucht die U [koningin Wilhelmina, HvS] deed gaan. / maar volgen, waar God riep" (Welter in Aarts en Van Etten 1995:38). Al deze verzen getuigen van een enorme liefde voor het Huis van Oranje:

Gij zijt van ons, wij zijn van u,
Al scheiden ons de zeeën nu,
Geen Führer kan dit rooven
Geen vijand die ons overwon
Geen executie-peleton,
Het blijft: Oranje boven!"

*Anoniem in Schenk en Mos 1975:19,
vergelijk ook Pars, Kijne in NIOD 246:311,370*

Eenzelfde teneur lezen we in de oppositie tussen de nazi's en Wilhelmina en in het Sinterklaaslied 'Zie ginds komt de stoomboot', die nu uit Engeland komt en ditmaal de koningin aan boord heeft (Kruidenier in NIOD 246:4591,4643). Diverse malen wordt het pasgeboren prinsesje Beatrix bezongen, maar ook dan constateren we een tegenstelling tussen deze heuglijke gebeurtenis en haar geworpenheid in een wereld van smart (Taanman in NIOD 246:3500).

In het kader van de tweede steunpilaar die ik noemde, God, is het zinvol uit te weiden over de religieuze laag in het door mij bestudeerde corpus. Talloze malen verzet men zich aan de hand van intertekstuele relaties met de Bijbel en het religieuze veld tegen de bezetters. Allereerst gebeurt dit met behulp van Bijbelse personages. Herodes wordt steevast met Hitler vergeleken: beiden hadden/hebben ten doel onschuldige kinderen te vermoorden (Marja in Aarts en Van Etten 1995:56). Soms worden in dit kader engelenkoren of de kinderen die aan de kruistocht deelnamen met groepen opgepakte joodse kinderen vergeleken (Jacobs in Aarts en Van Etten 1995:85). Uiteraard krijgt in dit corpus het personage 'Judas' vaak gestalte in gedichten over landverraders en NSB'ers (Schenk en Mos 1975:223, Paris in NIOD 246:3642,4636A). Een soortgelijke relatie leggen verzetsdichters tussen de Farizeeërs en de nazi's en hetzelfde geldt voor de duivel, die voor de bezetter staat, en die tegenover het verzet (van de knok-ploegen) geplaatst wordt (Van Leeuwen in NIOD 246:1946). In het anonieme 'De tuin der stilte' vraagt de dichter zich af of "deze wereld niet met Kain reeds verloren" is (NIOD 246:2357). Engelman beziet Duitsland als "dat Cainshol, dat Zwarte Gat" (Engelman in Aarts en Van Etten 1995:95). Het 'Beest' en het daarbij behorende getal '666', zoals in de Openbaring van Johannes beschreven, correspondeert met het Kwaad in haar algemeenheid tijdens de bezetting (Hoornik in Aarts en Van Etten 1995:170, Bisser in NIOD 246:870). Ook het Bijbelse personage 'de engel des doods', speelt een (bescheiden) rol in verzetsverzen:

XXV
Waar eenmaal de engel des doods
langs de nachtelijke muren schreed
om te vrijwaren alles waar joodsch
het bloed aan de deurposten kleefde' -

29. Minder frequent lezen we over de afwezigheid van elke illusie over het glorieuze Nederland, dat na het einde van de oorlog gestalte zou moeten krijgen. In 'Strakjes' lezen we "over de grote duitenklek" die dan "weer nieuwe wapens" zal maken (Jacobs in NIOD 246:3656).

30. De bevinding van Bel dat uit verzetspoëzie geen duidelijke oranjegezindheid blijkt, kan ik dan ook niet onderschrijven: tientallen gedichten uit het door mij bestudeerde corpus uiten hun afhankelijkheid aan Willem van Oranje en het Koninklijke Huis (Bel 2015:917). Opmerkelijk is de volgende notitie van Aarts en Van Etten: "Door God aan te roepen bereikt de dichter bij zijn lezerspubliek meer effect dan wanneer hij zich tot Jan Klaassen wendt" (Aarts en Van Etten 1996:14). Deze bevinding is zeker juist, maar het veronachtzaamt het gegeven dat God een belangrijke en beslissende rol speelde in het herstel van het geschonden vertrouwen en in het verlangen naar een betere toekomst.

sluipen thans door den kreunenden nacht
hyena's en jakhalzen rond
in het schroeiende spoor van den dood;
en de brandende stad van den nacht
rookt het bloed van den Jood.

Marsman in Schenk en Mos 1975:67 e.v.

Aan de andere zijde van dit (negatieve) religieus gerichte spectrum moeten we uiteraard in de eerste plaats op de rol van Jezus wijzen. Nijhoff geeft 'in 'Moderne Kinderkruistocht' aan dat wat men deze (joodse) kinderen aandeed, ook Jezus getroffen heeft (Nijhoff in Aarts en Van Etten 1995:87). Quadraet vergelijkt het zwijgen van de gevangenen, die verhoord worden, met dat van de gemartelde Jezus en Jacoba Wilhelmi vraagt haar verlosser een te zijn met de doden en de gevallen (Quadraet, Wilhelmi in NIOD 246:4794,252). Daarnaast lezen we over Job, met wiens hulpeloosheid de dichter zich tijdens de bezetter identificeert (Kruidenier in NIOD 246:4270). Eenzelfde positie neemt de verloren zoon, zoals beschreven in het evangelie van Lucas, in deze poëzie in en hetzelfde geldt voor de identificatie van de dichter met het lam, dat evenals het Nederlandse volk onschuldig moet lijden onder geweld (NIOD 246:1044). Het Bijbelse personage 'Rachel' staat voor de moeder die treurt om haar zonen die in de oorlog omgekomen zijn.³¹ Aan de profeet Elia, over wie wordt verteld dat hij meel in een pot had die niet opraakte (*1 Koningen* 17:14), wordt uiteraard gevraagd de honger te stillen (Jacobse in NIOD 246:3176).

Maar ook indirect is sprake van een religieuze thematiek in deze verzetsverzen. Men denke aan gedichten die zich als een psalm presenteren en dan met name aan *Psalm 130*, waarin de weeklacht "uit de diepten roep ik U, o Heer" te lezen valt, en die eveneens vaak in verzetspoëzie geciteerd wordt (Bos en Van Baaren in NIOD 246:367,3824,4765).³² Ook over het teken aan de wand – 'Mene tek' – wordt gesproken en uiteraard verwijst men hier naar de verwachting dat de legers van de vijand zullen instorten (Schenk en Mos 1975:212). Ten slotte noem ik de nadruk op het vijfde gebod, 'Gij zult niet doden'. In het gelijknamige gedicht van B. Schippers vraagt de dichter zich af waarom men, ondanks deze wet van God, zich niet daaraan houdt (Schippers in NIOD 246:1501). Indirect aan het fenomeen 'religie' verbonden zijn ook de hierboven genoemde verzen, die de christelijke feestdagen thematiseren. De eerdergenoemde dreigingen, wraakbetuigingen, orakels en voorspellingen ademen eveneens een religieuze sfeer en getuigen tegelijk van de onmacht ten aanzien van de concrete benarde situatie. Tenslotte wijs ik op de veelvuldig, al dan niet expliciet, uitgesproken en oppositionele gedachte dat het bloed van de gevallen het zaad van het verzet zal zaaien, een gedachte die we ook ontmoeten in de berichten van martelaren uit het vroege christendom en met name in het werk van de kerkvader

Tertullianus (ca 160-ca 230) (Jacobs in NIOD 246:2343, Schenk en Mos 1975:32, De Zeeuw 1946:21).³³

Het zal niet verbazen dat ook de tegenstelling tussen het lichaam, dat bedreigd of mishandeld wordt en de geest, die evenwel onafhankelijk en vrij blijft, in verzetsgedichten vormgegeven wordt. Dichters drukken de oppositionele gedachte uit dat de nazi's van alles van de Nederlanders kunnen afpakken, maar niet hun hart, hun geest, hun verlangen naar vrijheid en het vuur dat in hen brandt: "Eén ding zal niet verkeeren / de liefde blijft de bron, / al kraken de geweren, / al buldert het kanon" (Schenk en Mos 1975:83). De tegenstelling tussen leven en dood sluit bij de voorgaande bevindingen aan. Zo wenst de dichter van 'De doden' de herinnering aan de dierbare gevallen te beschermen: "Neen, onze doden neemt niemand ons af / Zeiden wij tot elkaar. Dit groote lijden / Maakte ons tot één volk: niemand kan scheiden, / Die staan vereenigd om eenzelfde graf" (Schenk en Mos 1975:47).

Ik beschreef hierboven de temporele oppositie tussen het heden enerzijds en het verleden en de toekomst anderzijds. Maar ook de ruimtelijke tegenstelling tussen 'hier' en 'elders' speelt een belangrijke rol in het genoemde corpus. Ik doel op de beschrijving van of het verlangen naar een plaats van rust (bijvoorbeeld Engeland of het ongeschonden landschap, maar ook de hemel), dat sterk met het geweld dat ter plekke ervaren wordt contrasteert. Hieraan gerelateerd is het gedicht 'Arnhem', dat de gevolgen van bombardementen op het ongeschonden landschap thematiseert (Van Zanten in NIOD 246:2098, vergelijk ook Krol d'Yovre NIOD 246:501). Een soortgelijke oppositie betreft die tussen de rust en de schoonheid van parken die onder de destructie te lijden hebben (Kamphuis in NIOD 246:1088).

Aan de oppositie tussen 'hier' en 'elders' kan men die tussen 'binnen' en 'buiten' relateren. Men denke aan de tegenstelling tussen deze twee plaatsen, zoals die vaak in gedichten die de gevangenschap thematiseren tot uiting komt. We lezen hier dan niet alleen over het verlangen naar het Nederland van weleer, maar ook over de behoefte aan hernieuwd contact met de huiselijke kring. In dit verband wijs ik op de oppositie tussen de stilte en het licht enerzijds en het geweld en de herrie anderzijds, die dichters zowel binnen als buiten de gevangensmuren waarnemen. Men denke dan aan het geronk van de vliegtuigen en eventuele bombardementen die in het vers tegenover de indringende stilte van de cel geplaatst wordt. Telkens is hier sprake van een oppositie tussen sensaties van buiten (licht, geluiden en "het felle leven" aldaar) en de stilte achter "tralies, staal en steen" (Westerweel, Noordhout in NIOD 246:1692,1191, vergelijk ook Aalbersberg:3827A, Welles:2266).

Het eerdergenoemde motief van de cel krijgt in de genoemde oppositie tussen 'binnen' en 'buiten' tastbaar

31. Zowel in het Oude als het Nieuwe Testament betreft het de vrouw die treurt om omgekomen kinderen (vergelijk *Jeremia* 31:15, *Mattheus* 2:18).

32. Eenzelfde teneur ademt de aan Jezus toegeschreven uitspraak "waarom hebt G'ons verlaten?" (Anoniem in Schenk en Mos 1975:16).

33. Opvallend genoeg is de tendens in het literaire existentialisme om God verantwoordelijk te stellen voor het leed, of Hem als een machteloze toeschouwer te profileren nagenoeg afwezig in verzetspoëzie. Een uitzondering is 'Trein' van Peter van den Braken, die zich afvraagt of God de ellende van de oorlog bevolen heeft (Van den Braken in NIOD 246:16). In nagenoeg alle andere verzen over God wordt Hij geprezen, om Zijn hulp gevraagd en wordt het vertrouwen in Hem uitgesproken.

gestalte. Zo lezen we over het contrast tussen het licht en de zon buiten deze gesloten ruimte en de duisternis daarbinnen. Over het algemeen getuigen ook deze verzen van een sterke gerichtheid op sensaties van buitenaf. In na-genoeg alle gedichten verwelkomt de dichter het licht en het zonlicht die naar binnen vallen: "Het doel van mijn verlangen is / In deze strafgevangenis / Dat streepje lucht daarboven". In 'Celdroom' verschijnt een dergelijk beeld: "Des daags scheen zonlicht in de cel / Twee decimeters op den muur". Dit licht geeft velen moed, soms valt er wat "schamper licht [...] Maar Uw oog draagt het eigen en eeuwige licht / Dat weerkaatst in die eenzame cel!" (De Zeeuw 1946:30,35,84). Melis Stoke spreekt in zijn gedicht 'Straf-gevangenis' van het "zuinige licht door het hoge venster". Opvallend is de eenheid die hij, ondanks de afwezigheid van contact met andere gevangenen, met hen ervaart. Hij beschrijft hun voelbare aanwezigheid als "één warmtebron" (Stoke in De Zeeuw 1946:14,19). Gewaarwordingen van buiten zijn directe cel kunnen de dichter dus ook hoopvol stemmen (Flothuis in NIOD 246:1645). Op breder niveau lezen we over de oppositie tussen het waken en slapen in de cel, waarbij de verzetsdichter de rust, de stilte en vooral de afwezigheid van het leed tijdens de nachtrust benadrukt.

In het kader van deze op de ruimte betrokken verzen kunnen we de poëzie over de afgesloten terreinen of steden plaatsen. Het gedicht 'Waar de blanke top der duinen' thematiseert het contrast tussen de duinen en het door prikkeldraad afgesloten terrein door de bezetters (Paerl in Aarts en Van Etten 1995:142). 'Heftelingen 1' beschrijft de diepe ellende achter het prikkeldraad (Van Wijk in NIOD 246:2366).³⁴ Eenzelfde tegenstelling zien we in 'De tuin der stilte', waarin het licht en de lucht tegenover het prikkeldraad, en de stilte van de tuin tegenover het oorlogsgeweld daarbuiten geplaatst wordt (Schotman in NIOD 246:5256, 2357). In verzetspoëzie worden de afgesloten steden Rotterdam ("Het hart is uit uw lichaam weggesneden"), Den Haag, Westerbork en Amsterdam het frequentst genoemd en belicht men intensief de glorie die deze plaatsen voorheen uitstraalden (Josselin de Jong in NIOD 246:42).

De vogel, als het symbool van de mogelijkheid tot transgressie en tot ontsnapping aan de beperkte ruimte, is een universeel poëtisch thema. Het zal niet verbazen dat hij in verzetspoëzie frequenter gethematiseerd wordt. De vogel verbeeldt het verlangen naar andere en betere oorden, die de dichter ooit elders hoopt te bereiken. Een enkele maal beschrijft de dichter de vogel 'Phenix', die het herrijzend Nederland symboliseert (Kruidenier in NIOD 246:2986). In 'Fenix' geeft Lichtveld aan: "Hij vliegt straks de reine hemel tegen!" (Lichtveld in NIOD 246:97). Een geheel andere functie heeft de vogel in het beeld van de adelaar,

symbool van de nazi's, die in 'Fabel 1940' uiteindelijk in de dierentuin zal belanden (Maclaine Pont in NIOD 246:1229).³⁵

Voorts wijs ik op vagere spatiotemporele tegenstellingen, zoals die tussen de zon enerzijds en de modder, de nacht en het bloed anderzijds (Van Eyk en Jacobs in NIOD 246:4388,577,3054). De nacht associëren dichters uiteraard met de sombere tijden: "er licht geen maan / er blinkt geen ster / illusieeloos / nabij en ver" (Belinfante-Dekker in NIOD 246:1228). In 'Het vliegtuig' wordt de nacht verlicht door vliegtuigen, die een "alarmerend gefluit" uitzenden (Van Beintum in NIOD 246:1703). Daarnaast plaatst men in verzetspoëzie de nacht ook wel tegenover het licht van de toekomst en van God (Stoke in NIOD 246:2913).

Het behoeft geen betoog dat ook de oppositie tussen de feitelijke stand van zaken en de verbeelding een belangrijke rol speelt in verzetspoëzie. In dit contrast spelen de jaargetijden een specifieke rol. Geregeld poneert de dichter in zijn poëzie de (verbeelde) heerlijkheid van de lente en de zomer tegenover de grauweheid van de herfst en de winter (Schenk en Mos 1965:37 e.v.). Niet zelden spreekt het lyrisch 'ik' vanuit de ervaring van de duisternis in de twee laatstgenoemde jaargetijden het verlangen naar de lente en de zomer uit of contrasteert hij deze maanden met de ellende in het heden. In 'Tien mei 1940' plaatst de dichter in zijn verbeelding de lente tegenover de bommen die vallen en de vogels tegenover het geschut (Schotman in NIOD 246:526).

Het stilistische procedé 'Natureingang', dat in de romantiek veelvuldig aangewend werd, krijgt frequent gestalte in de jaargetijden die de dichter in zijn verbeelding oproept. Ik doel hier op de presentatie van een somber landschap, dat door de oorlog beschadigd werd, en dat tegenover de prachtige natuurlijke omgeving van weleer geplaatst wordt. Veel van deze beschrijvingen resulteren uiteindelijk in beelden van de stemming van de dichter en zijn vaderland. Zo lezen we in 'Herfst 1944': "De bomen staan met afgezakte takken / De nevels hangen grauw op 't meer / De laatste gele blaren zakken / als lamgeslagen vleugels neer". [...] "Zie Neerland, en aanschouw dit sterven / Zoo is uw beeld in dezen tijd / Zo moet ook gij uw leven derven / wanneer ge niet voor 't leven strijdt!" (Frederik in NIOD 246:428, vergelijk ook Gans in NIOD 246:1043). Braat schetst in 'In memoriam' aan het begin van zijn vers de treurige herfst en plaatst vervolgens in die context het ellendige lot van de gevallen verzetslieden, die niet bezweken zijn onder martelingen (Braat in NIOD 246:2877). Een enkele maal kunnen we een positieve 'Natureingang' vaststellen: de dichter beschrijft (vaak in zijn verbeelding) een fraai landschap dat als een inleiding fungeert op de

34. Het is goed mogelijk dat dit vers door een gevangene uit *Kamp Amersfoort* geschreven is, daar arrestanten door de bewakers aldaar 'Häftlingen' genoemd werden. Zoals we zullen zien betitelden de gevangenen op deze locatie zichzelf vaak ook zo.
35. Ingeborg Bachmann die, zoals ik aangaf, na de oorlog op literair niveau blijf gaf van haar verzet tegen de nazi's, noemt de vogel eenentwintigmaal in haar verzen. Hier belooft dit wezen een zekere transgressie van het negatieve heden naar een betere toekomst elders. In het gedicht 'Mein Vogel' vereenzelvigd het lyrisch 'ik' zich met de vogel die bijstand schenkt (Van Stralen 2022:139). Ook in de poëzie van de Duitse dichteres Gerty Spies (1897-1997), die zij tijdens haar gevangenschap in het concentratiekamp schreef, wordt de vogel opvallend vaak genoemd (Spies 1993:21,51,102,128). In de Nederlandse verzetsverzen, maar tot op zekere hoogte ook in het werk van Bachmann en Spies, staat hij voor vrijheid en voor het hart van het lyrisch 'ik', voor wie materiële grenzen niet langer gelden. In het gedicht 'De vogel' van Vestdijk wordt hij in een oppositionele relatie tegenover de dood geplaatst, "die als een kogel / Doorboort al wat hij op zijn weg ontmoet..." (Vestdijk in Aarts en Van Etten 1995:90. Ook hier staat de vogel voor het over-schrijden van grenzen en voor het Nederlandse volk.

schets van het milieu en van het bevrijde bestaan van de dichter in de toekomst (De Zeeuw 1946:29-30).³⁶

Een zeer concreet thema in het kader van de bovengenoemde oppositie tussen feit en fictie is die tussen waarheid en leugen: men plaatst de misleidende propaganda van de Duitse pers, die veelal de behaalde overwinningen verheerlijkt, tegenover de waarheid die men via verboden kanalen (bijvoorbeeld Radio Oranje of illegale kranten) verneemt (vergelijk het anonieme vers in Schenk en Mos 1975:125, NIOD 246:298, Van Wijk:3265, Willemse:4512A,4164).³⁷

Ten slotte wijs ik op de tegenstelling tussen de verzetsdichtkunst als fenomeen op zich en (de twijfel aan) haar doelstellingen. Het betreft steeds ten eerste de thematisering van de waarde van poëzie tijdens de bezetting, ten tweede die van de verhouding tussen de kracht van gedichten en die van wapens. Ook in deze documenten komt de onmacht van het geschreven woord scherp en vaak verbitterd tot uiting.

Uit veel verzen blijkt dat de dichter het binnen de huidige situatie niet meer gepast acht fraaie esthetisch verantwoorde lyriek te schrijven:

Oct. '44

Nu is het niet nodig
dat woorden berichten
van fijn gevoel
Dat gedichten
het diepe, donkere leven belichten
Nu is ons leven te rauw en te rood
en waar we wonen grauwe rook
Wat kunnen hier woorden uitrichten?
[...]
Wijk terug woorden voor een bete brood
De nood is nu werkelijk te groot.

(J.C. Koel in NIOD 246:3106, vergelijk ook
het motto van mijn essay)

Het bekende vers van Jan Greshoff, 'Een strijdbaar man' geeft eveneens aan dat het nu niet langer tijd voor 'zingen' is, maar dat de tijd van verzet daarentegen is aangebroken. Tegelijk geven dichters aan dat zij zich niet voor geweld en wapens geschikt zijn en dat ook het schrijven daarover problematisch is. Hoornik geeft aan dat zij niet de aanleg hebben om de wapens op te nemen en Van den Beld stelt

dat zij nooit aan geweld zullen wennen. Slechts een enkele dichter beschouwt zijn woorden uitdrukkelijk als wapens (Hoornik, Van den Beld, Wagener in Aarts en Van Etten 1995:48-49,163,146). Het anonieme 'Soldaten schrijden langs' betreft het gegeven dat dichters over de oorlog moeten schrijven (NIOD 246:3603).

Ter rechtvaardiging van de genoemde hulpeloosheid van de dichter lezen we wel dat hij, "om zich schoon te wassen van een smaad", over de oorlog wil schrijven: "Ik rijmde op mijn eigen naam en hiervan / moest ik gekweld verslag van doen vroeg of laat" (Van der Graaf in Aarts en Van Etten 1995:168). Een andere poëet wijst op de functie van de herinnering aan alle ellende, die het vers kan vasthouden en helpen te consolideren: "Dichters van later tijd, die onze verzen leest / [...] denkt aan wat is geweest" (Anoniem in Schenk en Mos 1975:252).

Achter het prikkeldraad

Na deze algemene typering van Nederlandse verzetsverzen wil ik in dit onderdeel dieper ingaan op een specifieke collectie van dit genre, namelijk op de ons bekende poëzie die door gevangenen van het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* – de naam van dit kamp, vaak afgekort als P.D.A. – in de periode 1940-1945 geschreven werden.³⁸ Vaak is het, vanwege het frequente gebrek aan contextuele informatie, moeilijk exact vast te stellen wie het gedicht op welk tijdstip geschreven heeft en waarnaar het precies verwijst. Daarnaast is het niet altijd duidelijk of het vers vóór of na de bevrijding of de ontsnapping van de gevangene uit het kamp op schrift is gesteld. Soms suggereert men dat deze teksten ter plekke geschreven zijn, terwijl dat niet altijd zeker is.³⁹

In bovenstaande tekst heb ik uitvoerig over de opposities in het door mij bestudeerde corpus geschreven en ook in de poëzie van het kamp is daarvan sprake, waarover straks meer. Maar er is nog van een andere en opmerkelijke tegenstelling sprake in de gedichten die rond deze plaats geschreven zijn. Het betreft hier het scherpe contrast tussen de verzen van dichters die 'van buitenaf' kennis hadden genomen van het kamp en de gedichten die door gevangenen van het P.D.A. zelf, 'achter het prikkeldraad', tot stand kwamen. De poëzie die door de 'Häftlingen' werd geschreven getuigt, zoals we zullen zien, duidelijk van meer humor en van een intensievere relativering van het leed dan de gedichten van de buitenwacht, die uitsluitend negatief zijn. Dit gegeven valt op diverse wijzen te duiden.

36. In 'Herbst 1944' van Gert Spies lezen we: "Der Herbst mit seinem nassen Gewand / Fegt rauschend über das nackte Land. [...] Ich schlepp' mich zur Arbeit, ich schlepp' mich nach Hause / Von einer Baracke zur anderen." (Spies 1993:118).

37. Lewin schrijft hierover: "De Duitsers [sic] onthoofden onze letterkunde door vrijwel onmiddellijk de vooroorlogse kakafonie der tijdschriften het zwijgen op te leggen" (Lewin 1983:265).

38. Het is niet goed mogelijk adequaat en op een wetenschappelijk verantwoorde wijze naar deze documenten te verwijzen, omdat ze nog niet of deels gecatalogiseerd zijn. Ik heb deze teksten door directe toegang tot het oorspronkelijke materiaal verkregen. Als de maker van het vers niet genoemd wordt dan betreft het een anonieme of niet te achterhalen dichter. Ook is het duidelijk dat er meer verzen aldaar geschreven moeten zijn, die evenwel om uiteenlopende redenen niet achterhaalbaar zijn. Van de volgende dichters heb ik enige gegevens kunnen achterhalen: Willem Jan van Ree, geboren 6 juni 1922 te Terschelling, gevangene nummer 3008. Hij is aangekomen op 18 juli 1944 en bleef tot aan bevrijding in het kamp. Henricus Josephus van Thiel, geboren 22 jan 1902 te Helmond, gevangene nummer 11240. Hij is aangekomen op 3 mei 1944 en ook hij bleef tot aan bevrijding in kamp. Antoon van der Hoef, geboren 28 okt 1899 te Groningen, gevangene nummer 14391. Hij kwam in het kamp op 14 juni 1944 en werd op transport naar Zwolle gezet op 26 september 1944. Hij overleed te Groningen op 12 augustus 1946. Tot slot dient vermeld dat een aantal bekende dichters in Kamp Amersfoort gevangen heeft gezeten, te weten Jan Campert, Vincent Weyand en Mari Bosland.

39. Sommige gedichten, die niet in het archief van het *Nationaal Museum Kamp Amersfoort* opgeslagen liggen, zouden door gevangenen van het P.D.A. geschreven kunnen zijn. In het anonieme 'Appel November 1944' lezen we: "De storm giert over de barakken / Wij staan, en 't is ons aangezegd: / Voor elk die ontbreekt worden twee neergelegd. / En onze hoofden mogen niet zakken" (NIOD 246:673). Men leze ook het vers 'Leusderheide' van H.J. van Tienhoven naar aanleiding van een executie dicht bij het kamp plaatsvond: "Onze uitgeteerde P.D.A.-gezichten staren bevreemd naar deze vredeghheid" [de heide, HvS] (NIOD 246:3515).

Allereerst kon geen enkele gevangene, gezien de strenge censuur, zich permitteren openlijk negatief over het kamp te schrijven; geen enkele brief verliet ongecensureerd het P.D.A. Als de inhoud van de verzen wel expliciet afwijzend van aard is dan moet het dus teksten betreffen die de mannen voor de kampleiding verborgen hielden. Daarnaast is het mogelijk dat de gevangenen zichzelf censureerden.⁴⁰ Echter ook in Van der Hoefs buiten het P.D.A gepubliceerde dichtbundel, met de veelzeggende naam *Mijn kamp* (zomer 1945), hanteert deze ex-gevangene weliswaar een fellere toon, maar is zijn poëzie nog altijd milder en humoristischer van aard dan die van de buitenwacht.

Ten tweede stamt de poëzie die mij ter beschikking stond grotendeels uit de periode 1944-1945 toen, door de inzet van verpleegkundige Loes van Overeem, het Rode Kruis toegang verkreeg tot het kamp en de situatie aldaar sterk verbeterde.⁴¹ Veel verzen prijzen dan ook deze 'Engel van het kamp' en getuigen van de enorme vreugde als pakketten van deze organisatie arriveren. Hetzelfde geldt voor de schaarse momenten dat sprake is van een cabaretuitvoering of als een film gedraaid wordt: "Een paar uur lach en vergeet / Een paar uur geen Lagerleed".⁴² Ook de grote teleurstelling als de genoemde dozen niet arriveren, bijvoorbeeld als gevolg van strafmaatregelen, kan men in dit kader plaatsen.

Ten derde is het denkbaar dat de mannen die er werkelijk slecht aan toe waren niet aan het schrijven van geschriften van welke aard dan ook toekwamen.⁴³ Ten vierde, en dit is wellicht de belangrijkste reden, voelden de 'Häftlingen' zeer waarschijnlijk de behoefte zich aan de hand van optimistische lectuur te sterken tegen het leed en de ellende, die zich dagelijks voor hun ogen aandienen. Het betreft hier de expressie van de diepe wens de situatie in de verbeelding anders voor te stellen dan ze in werkelijkheid is teneinde te kunnen overleven.⁴⁴

Om de genoemde tegenstelling tussen de poëzie 'van buiten' en van 'binnen' het kamp nader te preciseren, zal ik een aantal voorbeelden van gedichten over het kamp citeren, die zeer waarschijnlijk niet door de gevangenen van het P.D.A., achter het prikkeldraad, geschreven zijn en die de lezer kan relateren aan de verzen die ik daarna zal bespreken.

'De rozentuin van Amersfoort'⁴⁵

De rozentuin van Amersfoort
Bloeit ook nog in den winter voort
Het bloed waar hier de roos uit schiet
Is het bloed, dat Nederland vergiet

Met marteling en prikkeldraad
Handhaaft de mof zyn rooverstaat,
Bespot de Nederlandschen zoon,
Omgeeft hem met den doornenkroon.

Een doornenkroon, een meter wyd,
Waarin hy daar te bloeien leit
De rozentuin in Amersfoort
Is hoon en marteling en moord.

De rozentuin in Amersfoort
Bloeit ook nog in den winter voort

40. Een enkele maal zien we spaties of witte plekken in de documenten van de gevangene Van Ree, die erop kunnen wijzen dat aan de hand van dit procedé gevoelige zaken opzettelijk verzwegen worden. Men leze: "Verdrukking, onrecht, kwelling leed / zal hier niet meer bestaan / Want wat de --- in Holland deed / dat is voorbijgegaan". Opvallend wel is dat hij in zijn gedicht, waarin hij het alfabet behandelt bij de 'I' spreekt over de "idioot", die nog denkt dat de 'Krieg' / eindigt met een geweldige 'Sieg'.

41. Loes van Overeem (1907-1980) kreeg, door te onderhandelen met diverse hooggeplaatste nazi's, toegang tot het kamp en heeft vanaf 1944 veel voor de gevangenen van het P.D.A. kunnen doen. Tijdens maar ook na de oorlog werd haar dit contact met de bezetter evenwel kwalijk genomen.

42. Het is goed te beseffen dat deze vormen van ontspanning absoluut niet aan de orde waren tijdens de eerste drie jaren van het kamp.

43. Het is bekend dat de joden en de Russen in het P.D.A. het slechtst behandeld werden. Vreemd genoeg worden zij in de gedichten die ik onder ogen kreeg niet genoemd.

44. In de gedichten die Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) in de cel na zijn arrestatie door de nazi's schreef, kan men een soortgelijke tendens vaststellen. Al zijn verzen spreken daarna van een dieper vertrouwen in God, van wie hij verwacht dat Hij hem en de uitgestotenen tenslotte uit het diepe leed dat hen deelachtig werd zal bijstaan. Eenzelfde notitie kunnen we maken bij het vers 'O, Jezus, als ik u aanschouw' van Titus Brandsma (1881-1942) dat hij in het Oranjehotel schreef. Daarnaast kunnen we constateren dat ook Bonhoeffer rond 1940 zich van een afstandelijke observator tot een betrokken deelnemer ontpopte (Van Stralen 2019). Op een geheel ander niveau lezen we in *Slaughterhouse-Five* van Kurt Vonnegut hoe hij met de nodige humor het bombardement op Dresden vanuit het sullige en naïeve personage Billy Pilgrim beschrijft. Ook in deze autobiografische roman is het duidelijk dat hij en de auteur ervan, door deze positie in te nemen, meenden te kunnen overleven (vergelijk Van Stralen 1995).

45. De rozentuin was een cynische benaming voor een zandpad in het kamp dat afgesloten was door prikkeldraad en waarop de gevangenen urenlang, vaak in de brandende hitte of in de ijzige kou stil moesten blijven staan dan wel uitputtende oefeningen dienden uit te voeren. Mocht de gevangene flauwvallen dan werd hij met koud water weer bij bewustzijn gebracht.

46. Hier is sprake van de eerdergenoemde verwijzing naar de uitspraak van de (afvallige) kerkvader Tertullianus: het bloed van de martelaren zal het zaad voor het verzet zijn. De "doornenkroon" valt uiteraard te duiden als een verwijzing naar de kruisdood van Jezus.

Het bloed dat Nederland vergiet
Is het zaad, waaruit de vryheid schiet.⁴⁶

NIOD 246:646A

'Journalistiek'

Er staat een kamp bij Amersfoort
Waar Russen worden afgeslacht
Waar Joden worden uitgemoord
En volksgenooten omgebracht
- Daar heeft geen krant ooit van gehoord?

Halbo C. Kool in Aarts en Van Etten 1995:138

In het 'Lied voor de R.A.F' van Frank Vrijendaal lezen we:
"Hoor de gewonden kermen /
In Amersfoort en Vught". Het anonieme vers 'Reis naar
Den Bosch' maakt van de volgende gebeurtenis melding:
"Het zijn die, eerst in Amersfoort / Mishandeld en murw
geslagen / En naar den geest voorgoed vermoord / Het
uiterste verdragen". Tenslotte wijs ik op het vers 'Klets hen
niet in de dood!' van Han G. Hoekstra, waarin het gevaar
door de nazi's en landverraders afgeluisterd te worden ter
sprake komt: "Het teveel gezegde woord / door verkeerde
oren gehoord / leidde al vaker naar Amersfoort" (NIOD
246:3662, Schenk en Mos 1975:106, Aarts en Van Etten
1995:93). De verzen van de gevangenen uit Kamp Amersfoort
zal ik eveneens vanuit de hierboven beschreven brede
oppositie tussen onmacht en overmacht en de daaraan
verbonden tegenstellingen interpreteren. Eerst volgen hier
echter enige specifieke notities over deze poëzie.

Het zal duidelijk zijn dat veel gedichten uit het kamp
de alledaagse gang van zaken aldaar thematiseren, die
minder of niet aan de orde zijn in de verzen die daarbuit
geschreven zijn. Voor wat betreft deze thematiek is
de term 'verzetspoëzie' in de enge zin van het woord hier
niet geheel op zijn plaats. Van Ree begint zijn uitvoerige
gedichtenreeks met de mededeling dat hij wil schrijven
over "wat er hier zoal te beleven valt" en voegt daaraan
toe dat hij hiermee de herinnering voor later levend hoopt
te houden. Ook Van Thiel maakt gewag van deze opzet
als hij schrijft dat hij Kerstmis 1944 in het kamp nooit zal
vergeten.

Een tweede kenmerk, dat typisch is voor de verzen uit
het P.D.A., is het gebruik van specifieke plaatsgebonden
taaluitingen, zoals de werkwoorden 'pompen' – het straffen
van de gevangenen door hen eindeloos de benen te
laten buigen en strekken – en 'organiseren': het zich op
oneigenlijke wijze toeëigenen van eten, drinken en tabak
– een felbegeerd product in het kamp – ten koste van de
medegevangenen. Het neologisme 'overschep' ten slotte
heeft betrekking op een halve liter extra eten.

Ten derde valt op dat de poëzie uit het kamp zich slechts
zelden uitspreekt over het vertrouwen in Oranje, het
Koningshuis en God. Het aantal verwijzingen naar Oranje
en naar religieuze thema's is dan ook schaars in de P.D.A.-
verzen. Van Ree verlangt naar de zoon van zijn vaderland

en naar het horen van het Wilhelmus. Tweemaal lezen we
over de identificatie met de Bijbelse verloren zoon: een
anonieme gevangene verlangt net als hij weer thuis te
zijn en Van der Hoef hoopt evenals het personage uit het
evangelie van Lucas ooit weer "Gekleed, gelaafd, gevoed" te
zijn. Ook over het geslachte lam wordt gesproken als Van
Dongen 'Tongen van vuur' van Jacobse citeert, waarin de
pijn van het aanschouwen van zijn bloed uitgedrukt wordt.
Dezelfde gevangene spreekt over het commando 'Judas',
die hij met het verraad associeert. Ten slotte komen we de
bekende spreuk tegen, die Dante in zijn *Goddelijke komedie*
bij zijn entree in de hel leest – 'Laat alle hoop varen, gij die
hier binnentreedt' – en die ditmaal uiteraard op het P.D.A.
betrekking heeft.

Men krijgt steevast de indruk dat de gevangenen veeleer
op de 'goodwill' van welwillende bewakers rekenden.
Incidenteel verwijzen de verzen naar 'goede' S.S.'ers, op
wie ze eventueel konden bouwen. Van der Hoef maakt
melding van een gevluchte Duitse soldaat, die aan de
goede kant stond, maar nadat hij teruggehaald is, neerge-
schoten wordt: "een zoon van Nederland / Hij is als een
held gestorven". Daarnaast steunden de gevangenen op
de solidariteit van buiten het kamp, men denke aan de
verplegers – zij verdienen een "schoner pak" – en aan de
"goede engel" Van Overeem. Maar bovenal vertrouwden zij
uiteraard op de steun van hun lotgenoten. Typerend is het
vers '18-2-1945':

Eén van de onzen, ging uit voor zijn plichten
Om het lijden ééns häftlings te verlichten
Van Doorn, over het terrein heen gegaan
Plots, zonder bevel om te blijven staan
Een schot gelost, met het gevolg
Dat eenieder onzer zeer verbolg
Werd onze collega en vriend
Geveld door een schot...onverdiend

Uiteindelijk blijken diens verwondingen mee te vallen en
hopen de gevangenen "van harte, dat door goede zorgen
van dokter en kameraad / Onze Van Doorn weer vlug op z'n
pootjes staat".

Ten vierde valt de moralistische toon in de verzen uit het
kamp op, die uiteraard verband houdt met het belang
de saamhorigheid, waar ik zojuist op doelde, te behou-
den. Men leze de vaak herhaalde constatering dat het
onderscheid tussen rijk en arm in het kamp geen enkele rol
speelt en dat klassenverschillen niet langer bestaan. Van
Ree stelt in de ziekenboeg van het 'Lager' "arm en rijk door
elkaar" liggen. Telkens waarschuwen de dichters ervoor
niet te vluchten, niet te stelen en geen ziektes te simuleren.
Met de bestraffing van broodstellers heeft een anoniem
gebleven dichter/gevangene dan ook geen probleem.
Tegelijk weten we dat de gevangenen vaak hun moraal
door de honger lieten varen want, zo stelt Van der Hoef,
"je wilt niet crepeeren". Ook de lofzang op voorbeeldige
gevangenen kan men in het licht van de onderlinge
solidariteit begrijpen. Zo worden de goede werken van
dokter Boerma en Frans de kok opvallend vaak geprezen.

46. Hier is sprake van de eerdergenoemde verwijzing naar de uitspraak van de (afvallige) kerkvader Tertullianus: het bloed van de martelaren zal het zaad voor het verzet zijn. De "doornenkroon" valt uiteraard te duiden als een verwijzing naar de kruisdood van Jezus.

Ook de P.D.A.-verzen hebben niet primair een esthetische insteek en men krijgt de indruk dat ze veeleer een expressie van de onvrede zijn en het vasthouden van herinneringen willen stimuleren.⁴⁷ Daarnaast beluisteren we een satirische, humoristische en ook wel berustende ondertoon hierin en hanteren de gevangenen meestal alledaags taalgebruik.

Uiteraard komt de oppositie tussen de gevangenen en de nazi's uitgebreid aan de orde in de verzen van de gevangenen. Van Ree uit zich minachtend over het Duitse 'Herrenvolk' en noemt zich een slachtoffer van hun cultuur. Van der Hoef spreekt over de "Klote Germanen met hun hunnencultuur". Hij beschouwt de nazi's, op een enkeling na, als beesten. Ook hij verafschuwt dit 'Herrenvolk' en ziet een tegenstelling tussen de hoogachting van diens cultuur en diens neiging gevangenen af te ranselen. Zo vraagt hij zich af: "Bestaan er dan nog bij dit volk, menschen die humor lusten?" en concludeert hij dat zij de souteneurs "van ons verdriet" zijn. Daarnaast hekelt hij hun laffe houding en schrijft hij dat zij de "oernederlandse geest" niet konden overwinnen. De fascistische Göring en Kotalla worden stevig afgekraakt in Van der Hoef's verzen. In 'Ommekeer?' schrijft hij in de taal van de straat niet alleen over de leugens, die de nazi's over hun zogenaamde overwinningen verspreiden, maar ook over de eerstgenoemde oorlogsmisdadiger: "Die Göring, die nierbal, die vetzak, die bluffer / Die krijgt van mijn óók nog een slag voor z'n snuffer". Nog negatiever is Van der Hoef over Kotalla, die hij als een "krielhaantje onder de mannen" betitelt. Minstens zo negatief uit hij zich ook over de landverraders en spreekt hij de hoop uit dat "mijn kinderen niet zo worden". Van Ree haalt een enkele maal uit naar de "moffenmeiden".

Veel verzen geven, zoals ik hierboven impliceerde, uiteenzettingen over het slapen, werken, eten en het appel, maar thematiseren ook tamelijk uitvoerig niet bepaald verheven onderwerpen, zoals zelfbevrediging, ontlasting, geslachtsziekten en ontluizing.⁴⁸ Van Ree stelt de weldaad van de 'overschep' tegenover de straf geen eten te krijgen als het aantal gevangenen niet compleet is. In zijn gedicht, waarin hij het alfabet langsloopt, staat de 'G' voor de "gijn, die niet is te verjagen / al knaagt ook de honger in onze magen". Daartegenover lezen we in het gedicht 'Het loket' van gevangene nummer 4710 hoe zijn medegevangenen zich als wolven op het voedsel storten dat de nazi's door de tralies smijten.

Minder verheffend en ook humoristisch bedoeld, zijn de verzen over zelfbevrediging: "Koning, keizer, admiraal /

Rukken/pissen doen we allemaal". Het toilet beziet Van Ree als de "toevlucht der bedrukten" en van hem is ook het loflied op de zogenaamde 'ton', waarin de mannen hun ontlasting kwijt konden. Dezelfde schrijver thematiseert het duel tussen de steek en de fles, waarin "korte en lange, dunne en dikke" penissen gestoken worden. De kleur van urine vergelijkt hij met die van cognac.

Uiteraard schrijven de 'Häftlingen' ook over het harde werk in en rond het kamp: een anonieme dichter uit het kamp uit zijn ongenoegen over zijn handen die "snel verminkt" raakten. Uiteraard komt ook de eerdergenoemde 'Rozen tuin' vaak ter sprake. Van Ree schrijft dat hij meteen na aankomst in de brandende hitte aldaar moest staan, hetgeen overigens een vast traject was voor pas gearriveerde gevangenen.⁴⁹ In zijn naar de volgorde van het alfabet opgestelde vers beschrijft hij reeds bij de 'A' de angst voor deze strafplaats. Van der Hoef uit zich duidelijk feller. Terwijl hij in de rozen tuin moest staan, geknuppeld en met water overgoten werd, gaat zijn verbeelding uit naar prachtige rozen en naar jeugdherinneringen. Later ligt hij evenwel "kromgeslagen [...] op mijn stroomatras".⁵⁰ Opvallend, en ook niet in de lijn met de gedichten van buiten het kamp, is zijn accent op de noodzaak van mildheid en vergeving ten aanzien van Nederlanders die met de vijand heulen.

Een anonieme gevangene meldt dat hij "zomaar voor niets van de straat geplukt werd" en Van Ree beschrijft hoe hij na aankomst in het kamp zijn geld zonder bewijsafschrift moest afgeven. Alles werd hem ontnomen op een paar spullen na. Een anonieme dichter merkt hierover op dat men zich niet druk moet maken over het inleveren van "je beurs, je klok, je ring". We lezen ook dat de pas gearriveerde gevangenen enkel een "lepel, kroes en een pan" voor verder levensonderhoud kregen. Na het afgeven van de kleren en het aantrekken van de klompen lezen we dat de 'Häftlingen' een "nieuw nummerlapje" kregen.⁵¹ Kort na aankomst werden de gevangenen kaalgeschoren en een anonieme dichter merkt hierover op: "Slechts de scalp der prominenten / Blijft buiten de reglementen / Ieder weet 't en... gunt het dezen / Want er moeten standen wezen".⁵² Ook wel humoristisch bedoeld is de uitspraak naar aanleiding van deze stand van zaken: "Ik ben verkouden, mag ik mijn haren houden?".

Het dagelijkse appel, waar de gevangenen 's nachts al voor vreezen, wordt vaak gethematiseerd. Van Ree adviseert dat de gevangene maar beter snel daar naartoe kan gaan of

47. Niettemin krijgt de lezer een enkele maal de indruk dat wel degelijk de nadruk op de esthetische verzorging van het gedicht werd gelegd. Het vers 'Begravenis' beschrijft de ter aarde bestelling van een gevluchte gevangene door vier medegevangenen. Een vogel, een merel ditmaal, zong tijdens deze handeling: "Het rythme was een doodenmaat / 't Klonk plechtig uit den Hoogen / Toen vloekte de S.S. soldaat / En is ze weggevlagen". In de Duitse letteren heeft de uitzonderlijke kwaliteit van de poëzie van de eerdergenoemde Gerty Spies veel erkenning gekregen.

48. Uit verschillende bronnen (onder andere van huisarts Jan Roorda) blijkt dat voor de gevangenen seksueel verkeer niet aan de orde was. Als Van Ree melding van de angst voor geslachtsziekten maakt, dan betreft het hier zeer waarschijnlijk een waarschuwing voor het oplopen daarvan.

49. De blik van de ander thematiseert Van Ree als hij na zijn aankomst met de anderen naakt in bad moet en de gevangenen elkaar "meewarig" aankijken.

50. Eenzelfde tendens om aan de hand van de verbeelding de ellendige situatie te overleven lezen we in 'Essen hollen' van Spies. Nadat zij beschreven heeft hoe de honger haar kwelt: "Und endlich hilft mir die Natur: / Ich schlaf. - Und meine Augen sehen / Aus Wunsch ein Paradies entstehen - / Für kurze zehn Minuten nur" (Spies 1993:22).

51. Deze klompen pasten maar zelden goed en hadden, afgezien van de drang van de kampeiding de gevangenen te vernederen, de bedoeling hen het vluchten onmogelijk te maken.

52. Met de prominenten doelt deze dichter waarschijnlijk op personen die door hun optreden of door hun afkomst een hogere status in de hiërarchie van de gevangenen verworven hadden. Ook gijzelaars werden duidelijk beter, zij het door de kampeiding, behandeld. Over de gevangenen uit Beekvluit, waar de nazi's diverse prominente Nederlanders als gijzelaars vasthielden, wordt opgemerkt dat zij als "ereburgers" worden behandeld en dat zij de sfeer in het P.D.A. gezelliger maken. Niettemin blijken ook zij last van ongedierte te hebben.

zich anders ziek moet melden. In het vers 'Strafstaan' van Van der Hoef lezen we dat hij, naar aanleiding van de vlucht van een arrestant, met anderen urenlang moet stilstaan. Zij verlangen op dat moment hevig naar water, reden waarom twaalf mannen het begeven. Gelukkig mogen zij die volhielden drie uur eerder ophouden en krijgen dan wegens goed gedrag 's avonds brood met koffie: "Het had een bijzonder smaakje / Het was de smaak van .... diepen haat". Ook Van Ree beziet het op appel staan als een ramp die aan een concentratiekamp herinnert. Een andere gevangene maakt melding van het "schreeuwen en matsen" toen niet alle gevangenen present waren, maar geeft ook aan dat dit "zaakje" sneller dan verwacht afgerond werd.

De nodige aandacht gaat in deze verzen eveneens uit naar de angst voor ongedierte en vooral voor ziekten, zoals geslachtsziekten en dysenterie. Voor deze zware vorm van diarree waren de nazi's van het kamp net zo goed benauwd, omdat ook zij gemakkelijk hierdoor besmet konden raken. Van Ree maakt melding van vijf sterfgevallen door deze ziekte, reden waarom hij zijn medegevangenen op het hart drukt toch vooral hygiënisch te zijn. Veel 'Häftlingen' hadden last van luizen en Van Ree heeft daarover een lied geschreven, getiteld 'De luis als kruis'. In Van der Hoefs 'In 't badlokaal' lezen we:

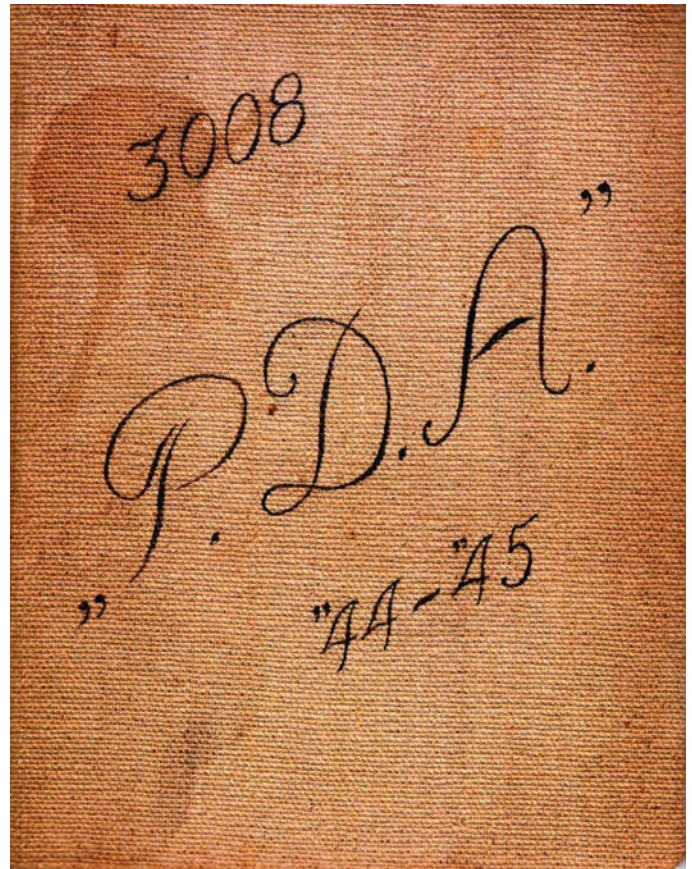
De douche staat open, 't heele stel
 Spoelt zich nu schoon van luizen,
 Voor kort duur, want na een uur
 Zit je al wéér te pluizen [...]
 Daar staan we dan met veertig man
 Elkanders rug te wasschen,
 We duwen, schreeuwen doorelkaar
 En dansen in de plassen.
 't Zijn mannen en nog kinderen
 Zooals ze zich vermaken".⁵³

In al deze verzen over het eten, de straffen en het regime in het kamp komt de tegenstelling tussen het aangename leven vóór de gevangenneming en het leed van daarna tot uiting.

Deze oppositie brengt ons op die tussen het heden enerzijds en het verleden en de toekomst anderzijds in de P.D.A.-verzen. Het hier en nu wordt als kleurloos en als "goor en grauw" ervaren. Zo lezen we in een anoniem vers dat de tijd "kleurloos" voorbijgaat en dat niemand meer dezelfde als voorheen is. Van der Hoef spreekt over de 'Häftlingen' in het kamp in termen van beesten die eerst mensen waren. Zeer expliciet is Van Tilburg in zijn loflied op het Rode Kruis:

Wie zal naar waarheid ooit het rauwe leed beschryven dat
 aan ons allen vreet in 't concentratiekamp?
 Wie d'eenzaamheid, de schamelte van hen die blyven.
 De afgegrendelden temidden van dees' ramp?

Het is niet verwonderlijk dat het gemis van de oude omgeving zeer tastbaar in de verzen van het P.D.A. verwoord wordt. Niettemin zijn de geliefden van weleer

verworden tot "inhoudloze schimmen / zonder gestalte 't leven zoals 't was". Ook Van Ree en zijn mannen missen hun dierbaren, maar "toch zijn wij bij hen in de geest". Zeer concreet is het anonieme gedicht over een echtgenote: "geen seconde verbleeken / Herinn'ringen aan jou / Heldin ben jij – Mijn vrouw –". Niettemin weten de gevangenen, naast de bioscoop, ook van het Sinterklaasfeest en van de pakketten van het Rode Kruis in het hier en nu te genieten. Maar juist op deze momenten ervaren zij het gemis van de vertrouwde wereld en het verlangen naar een betere toekomst het sterkst. Als een gevangene met zijn verjaardag gefeliciteerd wordt, spreekt hij tegelijk de hoop uit op een leven in vrijheid "zonder smart" met zijn vrouw. Met Nieuwjaar spreekt hij de hoop uit dat de oorlog aan het einde van het jaar voorbij zal zijn. De verzen uit het kamp getuigen weliswaar van het "dromen van vervlogen tijd en van de vrijheid van weleer", maar spreken ook over de hoop op een betere toekomst buiten het kamp. Van Ree bedenkt tijdens de Kerstviering van 1944 dat "ze ons alles kunnen onthouden, behalve onze gedachten". Tijdens deze feestdagen zijn ze ervan overtuigd dat ze aan deze dagen later intensief en met voldoening zullen terugdenken. Uit dit soort anekdotes blijkt mede het intensieve karakter van de onderlinge band tussen de gevangenen.

Met betrekking tot de tegenstelling tussen het 'hier' en het 'elders' lezen we in de verzen van de gevangenen specifiek over de beklemming als gevolg van het isolement van het kamp ten opzichte van de buitenwereld. Deze benauwenis krijgt met name gestalte in het contrast tussen de wereld achter het prikkeldraad en die van de buitenwereld. Van Ree geeft aan dat "Hollands glorie" achter het prikkeldraad

53. Men leze ook het loflied op insecten en vlooien in de verzetspoëzie van Gerty Spies (Spies 1993:38,84).

gevangen zit. Niettemin kan hij zich achter de tralies toch gelukkig voelen “want ik denk alleen aan jou”. Een ander gedicht beschrijft vijftien personen uit Beekvliet, zij “zagen met ijzen / De zon buiten het prikkeldraad rijzen”. Ook in de poëzie van het P.D.A. blijken dichters gevoelig voor geluiden van ‘buiten’ en voor zintuiglijke sensaties in het algemeen. Van Ree schrijft: “Onze gezangen stijgen op en vermengen zich met de geluiden in den lande”. Het geluid van het ‘Angelusklokje’ ervaart hij als “zuiver en rein” en het gerommel van vliegtuigen in de verte vervult hem met “goede hoop”. Elders verheerlijkt hij de blinkende zon van het vaderland. Eenzelfde positieve gewaarwording lezen we in ‘Remember me’, als de gevangenen naar de muziek van een pick-up luisteren:

Uit de kopbarak van IX
Golft muziek in stroomen voort
Buiten waait ze je reeds tegen
Binnen doet ze je, bekoord
Luisteren naar een mooi verleden
Heeft ze je zacht in slaap gesust
Neemt ze je weg uit 't schrikkelijk heden
De N.S.F-pick-up geeft rust⁵⁴

Het is een kleine stap naar de thematiek van de verbeelding in de P.D.A.-verzen. Ik noemde al de verlangens van de gevangen naar hun geliefden en de hallucinaire gedachten aan rozen in ‘Een uur rozentuin’ van Van der Hoef. Van Ree schrijft over “de onzichtbare koffie voor de dorst” en elders geeft hij aan vaak over “leuke dingen” te fantaseren. Een gedicht van Houtman beschrijft hoe hij in de “purperen zon” heeft gelopen. Typerend is ook het vers ‘Vlucht’ van Van der Hoef:

Ik kwam in Zwolle bijna blind.
Eén oog was dichtgeslagen...
Maar 't andre kwam me voor te zijn
Een licht in dui'stre dagen.
Wat was het toch, ik weet het niet
Met één oog zag 'k mijn vrijheid.
Ik voelde niets dan vreugde en
De zon, het leven, blijheid.

Veel gedichten zenden een soortgelijke gedachte uit, namelijk dat men moet volharden dan wel berusten in de situatie binnen het kamp.⁵⁵ Van Ree schrijft: “We moeten het [in de kou staan en geen eten krijgen, HvS] verdragen, daar is niets aan te doen” en benadrukt het belang van het vooruitzien. Nog verder gaat dit anonieme gedicht: “Eens komt de tijd, / Dat 't beter wordt, / Dan wordt dit kamp je lief; / Je hebt geen zin meer in transport / Met wegloopsperspectief”. Niet zelden overheerst een satirische ondertoon in deze neiging tot berusting of de drang naar vergetelheid. Zo beschrijft Van Ree hoe de mannen, na het “copieuze dineren” naar bed gingen en zich in slaap susten.

Typerend is ook ‘Het Kamplied’ van Van der Hoef, dat op de wijze van ‘Sari Marijs’ gezongen moest worden: “Van luizen en van vlooiën heb je niet de minste last / Want reinheid wordt zeer betracht... / De kleeren zitten keurig en de klompen lopen fijn / De bedden liggen zacht.”⁵⁶

Ter afsluiting

Zowel de verzetspoëzie van buiten als van binnen het kamp moet men niet zozeer be-schouwen als de uiting van de gedachte dat de uitgesproken verlangens, voorspellingen en eisen ook daadwerkelijk gestalte zullen krijgen, maar veeleer als een expressie van het gevoelde leed. Als deze verzen Nederland tot verzet oproepen, getuigen ze veeleer van de hoop daarop, waarmee zeker niet gesteld is dat deze uitingen nietszeggend of zinloos zijn. Integendeel, ze hebben een duidelijke functie voor wat betreft de kanalisering van emoties en de roep om saamhorigheid in bange tijden.

Niettemin impliceren talrijke dichters dat hun verzen tot verzet zullen leiden, een gedachte die men als ‘wishful thinking’ kan bezien.⁵⁷ Al in Jan Camperts ‘Ballade van de verbrande boeken’ stelt deze dichter dat deze geschriften weliswaar vernietigd kunnen worden, maar dat Mann, Fallada en andere grote Duitse schrijvers “reeds das ewige Reich” gewonnen hebben (Aarts en Van Etten 1995:20-21). Het vers ‘Omfloerst’ geeft aan dat de ‘Geuzen’ geen wapens hebben, maar niettemin “de moffen de baas” zullen worden (NIOD 246:3320). De Groot meent dat Mussert zal verdwijnen in de “klauw of bek / Der Nederlandse leeuw” (De Groot in Aarts en Van Etten 1995:65). Een ander gedicht getuigt van eenzelfde machteloosheid als de dichter ervan aangeeft dat niet wij maar God de “Duitsers” zal straffen (NIOD 246:3918). Anderen menen dat dit “gekkenhuis” spoedig in elkaar zal storten, dat er ooit vergelding zal komen en dat Nederland zal herrijken (NIOD 246:493,4562,3763). Opvallend wederom is dat deze wensgedachten minder zelfverzekerd in Kamp Amersfoort tot uiting komen. Hier heerst duidelijk een meer realistische stemming bij het horen van geruchten in september 1944 dat de bezetter aan de verliezende hand is:

De stemming in 't kamp is vol en geladen
Ze wijzen elkaar reeds de goeden en de kwaden
Beloven elkaar de groots mooglijke feesten
Ze maken de fuiven al mee in hun geesten
En ik ... Ik ben óók zoo ... ik zit ook te smachten
Maar steeds is de wensch nog: “Papa der gedachten”.

Uit: ‘Ommekeer’ van Van der Hoef

Met dank aan Sytske Teppema en Floris van Dijk voor hun kritiek op een eerdere versie van dit essay. Daarnaast dank ik Floris voor het materiaal uit Kamp Amersfoort dat hij mij ter beschikking stelde.

54. Gedoeld wordt hier op het *Nederlandsche Seintoestellen Fabriek*.

55. Deze tendens is ook duidelijk zichtbaar in de verzen van Spies. Men leze ‘Erkenntnis’: “Da gibt es kein Halten, da gibt es kein Zurück, / Da heißt es: Verdirb oder werde! / Nur im Wandel ist Kraft, ohne Kraft ist kein Glück, / So befiehlt's ein Gesetz dieser Erde.” (Spies 1993:35).

56. Van Ree merkt over de klompen op dat, indien ze te krap zitten, de gevangene gewoon zijn tenen moet krommen.

57. Deze getuigenissen van machteloosheid sluiten aan bij de bevindingen van Sartre die zich in *Qu'est-ce que la littérature?* (1947) nog sterk maakte voor de auteur die in zijn oeuvre en in zijn maatschappelijke opstelling intensief blijkt geeft van betrokkenheid met politieke kwesties. In zijn autobiografie *Les mots* uit 1963 relateert hij deze optie: “Longtemps j'ai pris ma plume pour une épée: à présent je connais notre impuissance” (Sartre 1975:212).

Geraadpleegde literatuur

Primair

- Aarts, C.J. en Etten, M.C van [1995] (red.) *Nooit heb ik wat ons werd ontnomen zo bitter, bitter liefgehad.* Verzetspoëzie en geuzenliederen uit de jaren 1933-1945. Bijeengebracht door C.J. Aarts en M.C. van Etten. Amsterdam. Ooievaar Pockethouse.
- Batten, Fred [1945] *Berijmd verzet.* Amsterdam. De Telg.
- Campert, Jan [1947] *Verzamelde gedichten 1922-1943.* 's Gravenhage. A.A.M. Stols.
- Groot, Jan H. de [1944] *Het Vrij Nederlandsch liedboek,* uitgegeven in bezet Nederland.
- Niod 246 *Collectie verzetsgedichten 1940-1945.* NIOD. Amsterdam.
- P.D.A. documenten *Poëzie uit het Archief van Kamp Amersfoort.*
- Schenk, M.G en Mos, H.M. [1975] *Geuzenliedboek 1940-1945.* Amsterdam. Buijten & Schipperheijn.
- Zeeuw, P. de [1946] *Lief en leed, een keur uit de verzetspoëzie,* bijeengebracht door P. de Zeeuw. Amsterdam. H.A. Bottenburg's Boekhandel en uitgeversmaatschappij.

Secundair

- Bel, Jacqueline [2015] *Bloed en rozen,* geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1948. Amsterdam. Uitgeverij Bert Bakker.
- Bomans, Godfried [1996-2000] *Werken III, IV.* De Boekerij. Amsterdam. Bezorgd door Annemarie Feilzer en Peter Zonneveld.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von [2003] *Kamp Amersfoort.* Amersfoort Stichting Nationaal monument Kamp Amersfoort.
- Lewin, Lisette [1983] *Het clandestiene boek, 1940-1945.* Amsterdam. Van Gennep.
- Meertens, P.J. [1945] 'Verzetspoëzie'. In: *Ad interim* jaargang 2. Utrecht. Den Boer. Blz. 164-181.
- Perron, E, du [1978] *Brieven VIII.* Amsterdam. Van Oorschot.
- Reve, Gerard [2006] *Verzameld werk, deel II, bezorgd door Nop Maas.* Amsterdam/Antwerpen. L. J. Veen.
- Rooden, Aukje van [2015] *Literatuur en engagement, pleidooi voor een nieuw paradigma.* Amsterdam. Amsterdam University Press.
- Sartre, Jean-Paul [1954] *Réflexions sur la question juive.* Paris. Gallimard.
- Sartre, Jean-Paul [1975] *Qu'est-ce que la littérature?* Paris. Gallimard.
- Sonnenschein, Johan en Haven, Kornee van der [2021] *Barricade-Poëzie, lyrisch activisme sinds 1848.* Berchem. Epo.
- Spies, Gerty [1993] *Gedichte aus dem Konzentrationslager und aus den nachfolgenden Jahren.* Deggendorf. Verlag Weiß.
- Stralen, Hans van [1995] 'Slaughterhouse-Five, existentialist themes elaborated in a post-modernist way'. In: *Neophilologus* 79 (1995), blz. 3-12.
- Stralen, Hans van [1996] *Beschreven keuzes, een inleiding in het literaire existentialisme.* Apeldoorn/ Leuven. Garant.
- Stralen, Hans van [1997A] 'Een ongewenst boek, over *Der Engel schwiege* van Heinrich Böll'. In: *Vooys* (15) 1, blz. 14-19.
- Stralen, Hans van [1997B] 'Waar spreekt wie schaduw spreekt', Celan en het talige engagement'. In: *Meridianen* 4, Bij Paul Celan en *Van drempel naar drempel.* Nijmegen, 1997. blz. 31-45.
- Stralen, Hans van [2009] 'Vreemde woorden dansen op de plakborden'. Over *Bezette Stad* van Paul van Ostaijen'. In: *De uil van Minerva.* 22(2007/2009)2/3. Blz. 119-125.
- Stralen, Hans van [2013] 'Anne en Etty, existentialistische motieven in *Het achterhuis en Het verstoorde leven*'. In: *Vooys*, jrg. 31(2013)2. Blz. 19-26.
- Stralen, Hans van [2018] 'Zelf hebt ge nimmer aan het kruis gehangen! God in de poëzie van Simon Vestdijk'. In: *Bron en bestemming, essays over literatuur en christendom.* Antwerpen. Van Gompel en Svacina. Blz. 143-153.
- Stralen, Hans van [2019] 'Van toeschouwer naar deelnemer, over het literaire werk van Dietrich Bonhoeffer'. In: *De zijlijn, essays over literatuur en christendom.* Antwerpen. Van Gompel en Svacina. Blz.11-37.
- Stralen, Hans van [2022] 'Een poëtische utopie, over de gedichten van Ingeborg Bachmann'. In: *Ooit, elders, essays over poëzie en verlangen.* Blz.115-143.
- Weijers, Ido [1991] *Terug naar het behouden huis: romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig.* Amsterdam. Sua.
- Winteroy-Romain, Viviane [1968-1969] *De Hollandse verzetspoëzie.* NIOD 740. Universit  Libre de Bruxelles 1968-1969. Section: Philosophie et lettres.

Minderjarigen in Kamp Amersfoort

Auteur: Floris van Dijk

Kinderen in conflictgebieden worden geconfronteerd met geweld, agressie en onveiligheid. Dat kan door oorlogshandelingen leiden tot direct fysiek trauma of de dood, maar heeft ook invloed op hun psychosociale welzijn dat weer kan uitmonden in fysieke klachten, zoals blijkt uit onderzoek. In de zes jaar dat de Tweede Wereldoorlog duurde zijn wereldwijd vele miljoenen kinderen getraumatiseerd geraakt. Het is opvallend dat weinig bekend is over hoeveel kinderen en wat voor kinderen gevangen zaten in een traumatiserende omgeving als Kamp Amersfoort. Tegenwoordig zijn personen tot 18 jaar minderjarig, maar die leeftijdsgrens lag sinds 1901 tot 1990 op 21 jaar. Het Burgerlijk Wetboek art. 488 stelt: "op die leeftijd is men bekwaam tot alle handelingen van het burgerlijk leven". Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog was men dus tot 21 jaar minderjarig. In dit artikel willen wij nagaan hoeveel kinderen er in Kamp Amersfoort hebben gezeten (bij aankomst minderjarig waren), zowel naar de maatstaven van die tijd (jonger dan 21 jaar) als naar de huidige tijd (jonger dan 18 jaar). Maar ook wie dat waren en waarom zij waren opgesloten.

Joden

Veel minderjarigen in Kamp Amersfoort, en zeker die van zeer jonge leeftijd, waren Joods. De jongste gevangene van Kamp Amersfoort was de Joodse Raymond Gerard Kesnig (gevangene nummer 574). Hij was op 21 mei 1943 geboren in een ziekenhuis in Amersfoort. Zijn moeder Esther Kesnig-van Loggem (# 214) keerde elf dagen later terug in Kamp Amersfoort, vergezeld van Raymond. Hij was niet de enige Joodse baby; Robert Peter Cohen (# 76) was in een barak van Kamp Westerbork geboren en daarna in Kamp Amersfoort beland.

De jongste overledene in Kamp Amersfoort was de Joodse Bertha Judith de Paauw (# 342). Bertha (die ook de Britse nationaliteit had) overleed op 21 mei 1943 in het Amersfoortse St. Elizabethgasthuis, drie dagen nadat zij – nog geen acht maanden oud - in Kamp Amersfoort was gearriveerd. Als doodsoorzaak werd voedingsstoornis en longontsteking opgegeven.

Hele Joodse gezinnen belandden in Kamp Amersfoort. Eén grote groep betrof katholieke Joden, die tijdens de grote razzia van 2 augustus 1942 waren opgepakt. Het waren katholieke Joden die als represaille waren opgepakt omdat op 26 juli door tien verschillende kerkgenootschappen een brief was voorgelezen aan de geloofsgemeenten waarin werd geprotesteerd tegen de uitsluiting en vervolging van Joden. Dit voorlezen was verboden door de nazi's. Het gevolg was de massale arrestatie van katholieke Joden, waarvan er 199 belandden in Kamp Amersfoort. Onder hen bevond zich de later heilig verklaarde Edith Stein (# 3203). Een voorbeeld van zo'n Joods gezin is Eva Kalker (# 3048) en vier van haar kinderen; zij was getrouwd met de bekende streekromanschrijver Herman de Man (pseudoniem voor Salomon Hamburger), die zelf aan arrestatie ontsnapte door toevallig verblijf in Frankrijk. De kinderen waren de vijftienjarige Anna (# 3049), de elfjarige Joachim (# 3050), de tienjarige Magdalena (# 3051) en Petrus van acht (# 3052). De vier kinderen Hamburger zijn

met hun moeder vermoord in Auschwitz. Voor hen is een monument in hun laatste woonplaats Berlicum opgericht.

Een tweede grote groep Joden volgde op 18 mei 1943. Op die datum arriveerden 573 Joden in Kamp Amersfoort vanuit Kamp Westerbork. Rond die datum was een grote groep Joden uit Amsterdam naar Kamp Westerbork gestuurd. Omdat dat kamp op dat moment vol was werden de bewoners van twee barakken tijdelijk naar Kamp Amersfoort gestuurd; één barak met mannen en één met vrouwen en kinderen. Deze groep was in onderzoek omdat zij een dubbele nationaliteit hadden. Die was meestal verworven in een poging enige vorm van bescherming te verkrijgen tegen de Jodenvervolging. De hele groep, slechts gewijzigd door twee overlijdensgevallen en één geboorte, werd op 11 juni 1943 weer teruggestuurd naar Kamp Westerbork. Zo belandde bijvoorbeeld Henny Wagenhuizen (# 537) daags voor haar derde verjaardag in Kamp Amersfoort. Veel kinderen zijn vermoord in Auschwitz en Sobibor. In enkele gevallen lijkt de dubbele nationaliteit de reden voor overleven van de Holocaust te zijn geweest (bijvoorbeeld door overplaatsing naar het in Frankrijk gelegen kamp Vittel), maar in veel gevallen bood het onvoldoende bescherming.

Henny Wagenhuizen

Marie Konijn

Marcus Konijn

Betty Konijn

Lia Konijn

Dit tijdelijk verblijf vanuit Kamp Westerbork was de reden dat veel Joodse kinderen in Kamp Amersfoort een dubbele nationaliteit hadden; in totaal bevonden zich in Kamp Amersfoort tenminste 34 moderne nationaliteiten. Naast verschillende Europese (met name Britse) waren er opvallend veel Midden- en Zuid-Amerikaanse nationaliteiten, bijvoorbeeld Rachel Majkels (# 297) die ook de Uruguyaanse nationaliteit had, net als de driejarige Toni Schrut. Ook waren er Argentijnse, Braziliaanse, Chileense, Dominicaanse, Haitiaanse, Hondurese, Mexicaanse, Paraguyaanse, Peruaanse en Venezolaanse nationaliteiten.

Van hetzelfde huisadres in Amsterdam en op dezelfde datum van binnenkomst, namelijk 11 juni 1943, kwamen vijf kinderen genaamd Santilhana: Elisabeth (# 417) van twaalf jaar, nog een Elisabeth (# 412) van negen, Jetje (# 413) van veertien, nog een Jetje (# 410) van zeven en Reintje (# 409) van veertien. Ook van de familie Konijn belandden meerdere kinderen (met de Britse nationaliteit) in Kamp Amersfoort op 18 mei 1943. Het waren de veertienjarige Marie (# 232), de dertienjarige Marcus (# 231), de twaalfjarige Betty (# 233), en de tienjarige Lia (# 234). Zij zijn allen vermoord in Sobibor.

Gijzelaars

In Kamp Amersfoort werden vele gevangenen als gijzelaar opgesloten. Zij waren bijvoorbeeld opgepakt als vergelding voor een aanslag op Duitse militairen of collaborateurs door het verzet.

Zo werd Henry Johan van der Schroeff (# 7361) als dertienjarige gijzelaar uit Kamp Vught naar Kamp Amersfoort gestuurd op 15 september 1944, maar vier dagen later vrijgelaten. Zo ook Piet Baselier (# 7205),

eveneens dertien, en Johannes Crijns (# 7235), vijftien jaar.

Als represaille voor een aanslag op Duitse militairen werden de mannelijke bewoners van het Veluwe dorp Putten bij een razzia op 2 oktober 1944 gearresteerd en naar Kamp Amersfoort gestuurd. Onder die gijzelaars bevonden zich ook minderjarigen, zoals Johannes Aarsen (# 8119), Teunis Knoppert (# 7933), Lammert van Beek (# 7898) en Pieter van Essen (# 7940). Alle vier waren zeventien jaar oud en keerden nooit meer terug uit Neuengamme of een bijkamp: Aarsen stierf op 23 december 1944, Knoppert op 23 april 1945, Van Beek op 22 december 1944 en Van Essen op 21 november 1944. Lucas Smit (# 5367) uit Lutten werd tijdens een razzia, als vergelding voor beroving van wapens van een Duitse soldaat, opgepakt. Via Kamp Amersfoort werd hij naar een *Arbeiterziehungslager* bij Peres-Bohlen gestuurd, waar hij op 5 december 1944 overleed aan difterie, zeventien jaar oud.

Onder de gegijzelden bevonden zich ook kinderen met de Amerikaanse nationaliteit. Deze gezinnen waren precies om de reden van hun vermoede nationaliteit opgepakt; in totaal arriveerden 271 mensen in september en oktober 1942 in Kamp Amersfoort. Velen bleken na onderzoek geen of een verlopen Amerikaanse nationaliteit te hebben. De erkende Amerikanen werden in Liebenau en Laufen gevangengezet; zo werden onder andere Max de Beer (geboren 12 juli 1933) en Anna Margaretha Ziff (geboren 15 januari 1930) op 10 november 1942 naar gijzelaarskamp Liebenau doorgestuurd. Deze kinderen overleefden de oorlog meestal omdat er in 1944 een ruil met Duitse krijgsgevangenen plaatsvond.

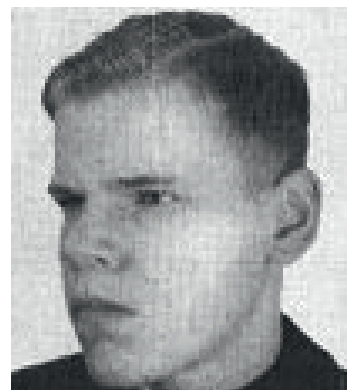
Johannes Aarsen

Teunis Knoppert

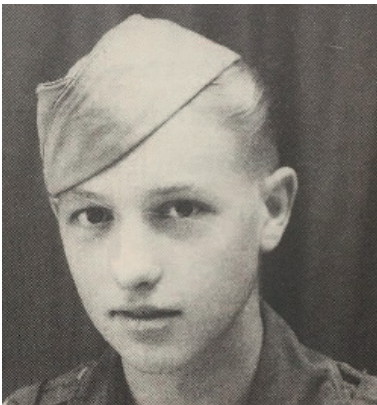
Lammert van Beek

Pieter van Essen

Verzet

De Utrechtse Leni van Gent (geboren 8 januari 1932) werd als dertienjarig meisje door de *Sicherheitspolizei* naar Kamp Amersfoort gestuurd op 23 februari 1945, maar drie dagen later vrijgelaten. Antonius Adrianus Lukassen (# 5694) uit Zeist was gearresteerd omdat zijn vader een radio bezat, vierde zijn zeventiende verjaardag in Kamp Amersfoort en werd na drie weken vrijgelaten. Jacobus Johannes Maris (# 4779) uit Santpoort werd vlak voor *Sperrzeit* met vrienden opgepakt, omdat hij antwoordde op de vraag waarom zij zo snel liepen "omdat ik Engels bloed heb". Na negentien dagen in Kamp Amersfoort werd hij op 29 augustus 1944 naar huis gestuurd, zeventien jaar oud. De Rotterdamse Adriaan Theodoor de Winter (# 12431) was amper zeventien jaar oud toen hij werd gearresteerd door de *Sicherheitsdienst* wegens betrokkenheid bij de illegale pers. Op 23 september 1944 werd hij op transport gezet naar onbekende Duitse bestemming maar wist uit de trein te springen.

Adriaan de Winter

Bekend zijn de kinderen van de familie Rijper, waarvan ervoor zover bekend maar één een gevangene nummer kreeg toegekend. Hendrik Anthonie Rijper werd als veertienjarige leerling-banketbakker op 17 november 1944 opgesloten in Kamp Amersfoort, evenals zijn zestien jaar oude broer Theodorus Willem Abraham. Na drie dagen mochten zij naar huis; hun zeventienjarige broer Johannes Gerardus Christiaan (# 10048) volgde op 13 april 1945. De oudere zussen Hermina Hendrika, Johanna Catharina Martina en Trijntje Cornelia werden op 24 januari 1945 met hun moeder Anna Margaretha Rijper-Ros vrijgelaten. De oudere broers Klaas Paulus en Franciscus Gijsbertus en hun vader dominee Sjouke Rijper werden geëxecuteerd. Hun verhaal is in maart 2024 gepubliceerd als kinderboek, getiteld 'Ze kwamen ons halen', geschreven door de winnares van de Zilveren Griffel Martine Letterie.

Een jongen die vroeg betrokken raakte bij het verzet was Johannes Gerritsen (# 8436) uit Eindhoven. Na enkele sabotageacties op zijn werk werd hij op 28 februari 1944 gearresteerd en belandde als zestienjarige op 10 maart 1944 in Kamp Amersfoort. Op 1 mei werd hij overgeplaatst naar gevangenis Wolvenplein, waaruit hij wist te ontsnappen. Hij dook onder, sloot zich aan bij het verzet in Oisterwijk en trok dankzij een persoonsbewijs met vervalste geboortedatum als lid van de Stoottroepen met de geallieerden mee met het front Nederland in. Zijn naoorlogse inlichtingenwerk bracht hem ook naar Zuid-Amerika en Noord-Afrika.

Hans Gerritsen

Arbeitseinsatz

In juni 1940 telde Nederland 400-500.000 werklozen, waarvoor op 1 mei 1941 het Rijksarbeidsbureau wordt opgezet. De *Arbeitseinsatz* voor mannen met een baan in Nederland begon vanaf maart 1942 met uitkamacities: bedrijven moesten een deel van hun personeelsbestand aanwijzen en sommige bedrijven moesten daardoor sluiten. In mei 1943 werd een algehele ongewapende dienstplicht van kracht voor alle mannelijke Nederlanders van 18 tot 35 jaar, om het tekort aan arbeidskrachten in nazi-Duitsland aan te vullen. Vanaf zomer 1944 werd deze leeftijdsbegrenzing tijdens de klopjachten lokaal ook opgerekt: van 16 tot soms 60 jaar. Naar schatting 300.000 mannen doken onder en op hen werd door middel van grootschalige razzia's, huiszoekingen en treincontroles jacht gemaakt. In totaal zouden uiteindelijk ongeveer een half miljoen Nederlandse mannen in de Duitse oorlogsindustrie belanden; velen omdat ze gehoor gaven aan de oproep voor verplichte tewerkstelling. Tallozen waren volgens het toen geldende criterium minderjarig. Kamp Amersfoort vervulde een rol als soort strafkamp voor mannen die de *Arbeitseinsatz* op één of andere wijze ontdoken. Na enkele weken werden zij alsnog naar werkkampen in Duitsland gestuurd. Het betrof mannen die te laat terug keerden van een toegekend verlof (zgn. *Verspätete Urlauber*), helemaal niet terug keerden van een verlof (*Kontraktbrecher*), of geheel weigerden (*Arbeitsverweigerer*).

Soms zeer jonge mannen belandden als dwangarbeider via Kamp Amersfoort in de Duitse oorlogsindustrie. Zoals Jacobus Disco (# 9328) uit Amsterdam, die als vijftienjarige machinearbeider op 5 februari 1945 naar Gronau werd gestuurd, samen met onder andere de Haagse kellner Pieter Jacobus Smits (# 9947), toen zeventien jaar. Jan Kuipers (# 979) uit Bedum werd op 7 juli 1944 op transport gezet naar Merseburg. Hij stierf ruim vier maanden later op zeventienjarige leeftijd.

Jan Kuipers

Petrus Roovers (# 6080) uit Breda werd vanuit Kamp Amersfoort met zijn zestien jaar op 5 april 1944 naar Mülheim gestuurd, waar hij legervoertuigen moest herstellen. Hij ontsnapte, keerde terug eind juli en dook onder in Breda. Jacobus van de Klundert (# 3110), zestien jaar oud, werd met circa duizend andere mannen naar Zwolle gestuurd op 26 september 1944 om tankgrachten te graven, evenals de Amsterdamer Paulus Grau (# 7437). Ook de zeventienjarige Frans Johannes Feller (# 7480) uit Amsterdam zat op dat transport en zou later bij de schietpartij op De Dam van 7 mei 1945 gedood worden.

Paulus Grau

Frans Feller

William Sentis (# 4316) werd als zeventienjarige Amsterdamer opgesloten in Kamp Amersfoort op 4 augustus 1944. Twee weken later ging hij op transport naar Aken. Henricus Franciscus Zonnenberg (# 1408) uit Amsterdam werd als zeventienjarige arbeider opgepakt wegens ontduiking van de *Arbeitseinsatz*. Op 28 juni 1944 kwam hij aan in Kamp Amersfoort en 2,5 maand later naar huis gestuurd.

Henricus Zonnenberg

'Asocialen'

Ook onder de groep 'asocialen', mensen die verdacht werden van een economisch of een communedelict of die een afwijkende leefstijl hadden, bevonden zich minderjarigen. Wynant van de Veer (# 3370) uit Voorburg werd als vermeend 'asociaal' opgesloten in Kamp Amersfoort en nog voor zijn veertiende verjaardag op 1 februari 1943 naar Kamp Vught gestuurd. Ook de zeventienjarige kok Leendert Baan (# 11391) uit Haarlem werd als vermeend 'asociaal' op 30 maart 1945 opgesloten vanwege diefstal van een fiets en hervond na bijna anderhalve maand zijn vrijheid met de binnenkomst van de bevrijders op 7 mei.

Overig

Johannes Brinkman uit Arnhem werd op 3 oktober 1943 als veertienjarige scholier op transport gezet naar Dessau. Het lijkt erop dat hij via het *Deutsche Arbeitsfront*, de nationaalsocialistische vakbond, een soort leerwerkplaats bij de Junker vliegtuigfabrieken in Dessau kreeg. Hetzelfde gold onder andere ook voor de veertienjarige Johannes Faber en Eduard van Heul, beide uit Amsterdam. Alphons S. G. uit Rotterdam stond geregistreerd als zestienjarige deserteur: hij was bewaker geweest voor de SS. Waarschijnlijk is hij na tien maanden gevangenschap in Kamp Amersfoort op zijn zeventiende ontsnapt. Bij aankomst in Kamp Amersfoort op 6 februari 1945 was Lodewijk van Ooijen (# 10680), slager uit Driebergen, nog geen zeventien jaar oud. De reden voor opsluiting is onbekend. Hij werd in Kamp Amersfoort bevrijd.

Omdat de nazi's bij het verlaten van Kamp Amersfoort de gevangenenadministratie hebben vernietigd doet Nationaal Monument Kamp Amersfoort onderzoek in binnen- en buitenlandse archieven. Administraties van bestemmingskampen, naoorlogse processen verbaal, transportlijsten, memoires van gevangenen etc. etc. Zodoende kennen wij van de 47.000 gevangenen nu van 35.757 de naam en andere administratieve gegevens. Van hen waren in totaal 4.283 personen jonger dan 21 jaar bij binnenkomst in Kamp Amersfoort. Van die groep waren weer 598 jongens en meisjes jonger dan 18 jaar. Van ruim 1600 is evenwel geen datum van binnenkomst in het kamp bekend. De volgende minderjarigen, naar de criteria uit die tijd (jonger dan 21 jaar), zijn in Kamp Amersfoort overleden:

Wilhelmus Lutgens (23-7-1921) op 7-2-1942 (ontbering)

Jacques Jacobs (21-1-1924) op 13-10-1942 (mishandeling na vluchtpoging)

Pieter Feij (28-10-1925) op 12-11-1942 (ontbering)

Wilhelmus Johannes Lenssen (29-08-1922) op 19-11-1942 (executie na doodvonnis)

Anton Wijbrand Siedenburg (04-10-1922) op 19-11-1942 (executie na doodvonnis)

Paulus Jansen (26-07-1924) op 20-11-1942 (ontbering)

Bertha Judith de Paauw (29-9-1942) op 21-5-1943 in St. Elizabethgasthuis (voedingsstoornis, longontsteking)

Willem Kooijmans (02-03-1923) op 20-7-1943 (executie na doodvonnis)

Hermannus Gerardus Scholts (13-04-1923) op 29-10-1943 (difterie)

Johannes Hendrikus Scholten (22-12-1924) op 19-11-1943 ("op de vlucht neergeschoten")

Lambert Nicolaas Kroon (27-04-1923) op 1-2-1944 (difterie)

Willem van Vliet (29-04-1923) op 25-2-1944
(acute hartzwakte bij difterie)

Jan Matthijs Janbroers (02-06-1923) op 29-2-1944
("op de vlucht neergeschoten" Soesterberg)

Klaas van Zwienen (22-06-1924) op 7-3-1944
(longontsteking)

Jan van Dijk (20-04-1923) op 8-3-1944
(gevolgen van bombardement Soesterberg)

Albert Froom (27-05-1923) op 8-3-1944
(gevolgen van bombardement Soesterberg)

Cornelis Heiwegen (10-12-1924) op 8-3-1944
(gevolgen van bombardement Soesterberg)

Jacob Hofman (11-05-1924) op 8-3-1944
(gevolgen van bombardement Soesterberg)

Wicher Holthof (04-06-1924) op 8-3-1944
("op de vlucht neergeschoten" Soesterberg)

Hendrik Dirk Nijland (30-01-1925) op 8-3-1944
("op de vlucht neergeschoten" Soesterberg)

Tjerk Sliep (22-10-1924) op 8-3-1944
("op de vlucht neergeschoten" Soesterberg)

Hendrik Johannes van Vliet (17-05-1924) op 8-3-1944
("op de vlucht neergeschoten" Soesterberg)

Johannes Marinus Houtschilt (29-10-1923) op 12-3-1944
(gevolgen van bombardement Soesterberg)

Johan Korten (15-12-1924) op 12-3-1944
(gevolgen van bombardement Soesterberg)

Jacob Broer (20-06-1924) op 13-7-1944
(hartzwakte, difterie)

Cornelis Heslinga (22-12-1926) op 13-7-1944 (ontbering)

Cornelis Franciscus Kropff (11-11-1923) op 21-7-1944
(darmperforatie)

Gerardus Elzinga (28-01-1924) op 24-9-1944
(represaillemoord)

Cornelis Petrus Warmerdam (06-01-1926) op 6-10-1944
(bombardement KELA)

Hendrik van Dijk (06-08-1926) op 18-11-1944 (executie)

Franciscus Gijsbertus Alexander Rijper (15-01-1926) op
18-11-1944 (executie)

Harm Teisman (22-01-1924) op 28-11-1944 (executie)

Cornelis Haije (06-12-1924) op 28-11-1944 (executie)

Andries de Vries (12-04-1924) op 28-11-1944 (executie)

Adrianus Leonardus van den Elsen (mogelijk Elzen)
(26-05-1923) op 4-1-1945 ("op de vlucht neergeschoten")

Meijndert van Schelt (07-05-1925) op 11-1-1945 (ontbering)

August Richard Best (29-06-1924) op 5-2-1945 (executie)

Johannes van Kempen (24-09-1924) op 5-2-1945 (executie)

Folkert Elsinga (30-03-1925) op 8-3-1945 (executie)

Jan Pieter Hondius van Herwerden (29-05-1924) op
8-3-1945 (executie)

Ferdinand Rombout (29-05-1926) op 20-3-1945 (executie)

Cornelis van der Blij (26-11-1925) op 28-3-1945 (ontbering)

Hermannus Johannus Koedijk (20-06-1925) op 30-3-1945
(ontbering)

Arien Adrianus Gorter (23-01-1925) op 23-4-1925 executie)

Nicolaas Waalewijn (03-05-1925) op 23-4-1945 (executie)

Conclusie

De jongste kinderen in Kamp Amersfoort waren meestal Joods, die op twee momenten het kamp binnen kwamen. Eén groep van 199 katholieke Joden werd als represaille gearresteerd op 2 augustus 1942 naar aanleiding van de protestbrief die op 26 juli vanaf de kansels was voorgelezen, en op 4 augustus doorgestuurd naar Kamp Westerbork. De tweede groep kwam met het grote transport van 573 personen op 18 mei 1943 vanuit Kamp Westerbork; zij hadden een dubbele nationaliteit en keerden op 11 juni 1943 terug. De grootste groep minderjarigen volgens het indertijd geldende criterium (jonger dan 21 jaar) waren Nederlandse dwangarbeiders voor de *Arbeitseinsatz*, waarvan sommigen pas vijftien, zestien en zeventien jaar oud waren. Ook zaten jongeren gevangen die betrokken waren bij verschillende vormen van verzet, of als gijzelaar (zoals met een vermeende Amerikaanse nationaliteit) of als 'asociaal'. Van de 4.283 momenteel bij naam bekende minderjarige gevangenen (volgens toen geldende criterium, dus jonger dan 21 jaar) waren er tenminste 598 jonger dan 18 jaar (het huidige criterium van minderjarigheid) bij hun opsluiting in Kamp Amersfoort. Van de resterende groep zijn de meeste Joodse kinderen na Kamp Amersfoort vermoord in de Holocaust. Ook zijn veel jonge dwangarbeiders in een bestemmingskamp van Kamp Amersfoort omgekomen. Veel jonge gijzelaars uit Putten zijn in Neuengamme en zijn bijkampen omgekomen. In Kamp Amersfoort zijn 45 minderjarigen (jonger dan 21) overleden tijdens hun detentie, waarvan in ieder geval 16 door executie. Het maakt 'minderjarigen' een omvangrijke en zeer relevante groep gevangenen.

Sterven door overleven

Auteur: Amanda Kluveld

Het verhaal van Sintimuzikant Heinrich “Moeselman” Steinbach en zes andere Sintimannen uit Woonwagenkamp De Zwaikom in Eindhoven.

Op 12 mei 1944 ontstond commotie in het Eindhovense woonwagenkamp De Zwaikom waar Sintifamilies en reizigers permanent woonden sinds het trekverbod van 25 juli 1941. Vier Nederlandse politiemannen betraden het kamp en geboden zeven mannen om mee te komen voor een paspoortcontrole. Het ging om Heinrich “Papoe” Steinbach (Nesbach, 18 augustus 1907), Adam Reinhardt (onbekend, 13 juli 1902), Johan Meinhardt (Deventer, 15 oktober 1915), Robert Steinbach (Berresheim-Mayen – Hoog Eifel, 1905), Heinrich “Moeselman” Steinbach (Gründorf 1901) en diens broers Wilhelmus (Willem) “Koleman” Steinbach (Cochem, 18 augustus 1904) en Hendrik (Heinrich) “Rico” Steinbach (Amsterdam 1910). Alle Steinbachs waren familie van elkaar.

Het verhaal van drie van hen werd in 1970 opgetekend door het team van RIOD-historicus Ben Sijes dat zich verdiepte in de lotgevallen van de Sinti en Roma tijdens de Tweede Wereldoorlog. Wat er in deze genoteerde herinneringen staat, is wellicht niet geheel na te trekken of loopt qua datering hier en daar niet synchroon met wat er destijds administratief over is vastgelegd. Met dit voorbehoud is het wel een interessante bron om meer te weten te komen over de betekenis die Kamp Amersfoort heeft gespeeld in het oorlogsbestaan van deze mannen. De rol van Kamp Amersfoort was niet gering. Hun korte gevangenschap in dit kamp heeft naar alle waarschijnlijkheid ervoor gezorgd dat zij de oorlog hebben overleefd. We gaan daarom hier uitgebreid in op het verhaal zoals verteld door hen.

De pistolenkwestie

Wilhelmus en Rico Steinbach vertelden dat zij in een met zeil overdekte wagen moesten stappen. Ze zouden naar Kamp Amersfoort worden gebracht. De sfeer aan boord is gemoedelijk, al is het de mannen inmiddels duidelijk dat het hele gebeuren met de controle van paspoorten niets te maken had. Onderweg wordt er zelfs even gestopt om een luchtje te scheppen. Vreemd is dat niet. Politie en de bewoners van De Zwaikom kenden elkaar.

Aanmerkelijk anders is het verhaal van Adam Reinhardt aan Sijes' team vertelde. Hij herinnerde zich hoe hij om drie uur in de ochtend werd opgehaald door een aantal Nederlandse SD'ers die met motoren en een overvalwagen vanuit Ommen waren gekomen. Hij bood weerstand en tijdens een schermutseling raakte hij gewond aan zijn hand, die daardoor nog altijd gedeeltelijk verlamd was. De “pistolenkwestie” van Reinhardt, zoals zij het onderling aanduidden, zou

heel goed de aanleiding kunnen zijn geweest voor de arrestatie van de Steinbachmannen. Anders is het niet goed te verklaren waarom zij kort voordat op 16 mei 1944 in Nederland de “Zigeunerrazzia” plaatsvond, werden opgepakt.

Kamp Amersfoort

Rico herinnerde zich nog de aankomst in Kamp Amersfoort. Het kamp was met prikkeldraad afgesloten en er waren bewakers met mitrailleurs. Bij binnenkomst moesten ze al hun bezittingen afgeven en baden. Vervolgens kregen ze kampkieren. De mannen kregen een medische controle van een arts die heel geschikt was en moesten naar de kapper. Om de 14 dagen was er, zo vertelden zij, een transport naar Duitsland maar daarmee hoefden ze niet mee omdat zij vreemdelingen waren. Ze stonden overigens wel op de transportlijst van 25 mei 1944 met bestemming kamp Wupperthal in Düsseldorf voor de *Arbeitseinsatz*.

Buitencommando Soesterberg

In plaats van te moeten werken in Duitsland, werden zij op een vliegveld ingezet. Het ging daarbij waarschijnlijk om de vliegbasis Soesterberg, een buitencommando van Kamp Amersfoort. Aan de onderzoekers van het RIOD vertelden zij dat zij daar meemaakten dat een medegevangene bij een vluchtpoging werd neergeschoten door de SS-bewaker Berend Johan Westerveld. Deze gevangene is mogelijk niet overleden. In de periode dat de mannen in Kamp Amersfoort verbleven, is er in ieder geval geen overleverde dood door vlucht in Soesterberg geregistreerd. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat er meerdere gevangenen van dit arbeidscommando op deze wijze om het leven zijn gekomen, met name in maart 1944. De mannen waren over het voorval niet echt aangedaan. Rico Steinbach noemde de vluchtpoging een domme streek.

Westerbork

De mannen bleven ongeveer een maand in Kamp Amersfoort en werden op 19 juni 1944 begeleid door een drietal politiemannen met de trein overgebracht naar station Bijlen en van daaruit naar Kamp Westerbork. Adam Reinhardt ging er in Amersfoort vandoor. De mannen van de *Arbeitseinsatz*, zoals zij in het logboek van de politie van Assen worden aangeduid, komen daardoor pas om 23.15 uur in de avond aan. Zij worden ingesloten op het politiebureau en zullen volgens het logboek de volgende dag door het Kamp Westerbork worden afgehaald.

In Westerbork treffen ze een erg rustig kamp. Door de transporten zijn er weinig mensen, begrijpen zij van de Joodse gevangenen op de administratie, de mannen van de Joodse Ordedienst en een aantal vrouwen met wie zij een praatje maken. Van deze Jodinnen leren zij dat hun volk op 19 mei 1944 is gedeporteerd. De vrouwen verzekeren de Sintimannen dat hun mensen wel weer terug zullen komen.

Het “Zigeunertransport”

Of de mannen uit De Zwaaiikom precies beseffen wat er is gebeurd en dat ook het grootste deel van hun familie is gedeporteerd, is niet duidelijk. Een van de mannen zou hebben gesmeekt om ook met een trein “naar Duitsland” te mogen. Daar wordt niet op ingegaan. Was dit wel het geval geweest, dan zou hij zijn familie daar niet hebben aangetroffen. Die was naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd met het zogeheten “Zigeunertransport” van 19 mei 1944. Dit jaar is dat tachtig jaar geleden. Het “Zigeunertransport” hangt direct samen met de “Zigeunerrazzia” van 16 mei 1944 toen 578 mannen, vrouwen en kinderen in 19 verschillende gemeentes werden gearresteerd en vaak via het plaatselijke politiebureau en in ieder geval onder begeleiding van Nederlandse politiemannen werden overgebracht naar het doorgangskamp Westerbork. Het grootste aantal arrestaties vond plaats in Den Haag, waar 85 personen werden meegenomen. In het zuidelijke deel van Nederland, dat destijds onder hetzelfde politiedistrict Eindhoven viel, zijn 136 mensen gearresteerd. Deze arrestaties werden uitgevoerd in diverse steden: 51 in Den Bosch, 42 in Eindhoven, 10 in Helmond, 22 in Venlo, één in Nijmegen, één in Susteren, en 9 in Beek. Het ging daarbij om mensen die werden gezien als woonwagenbewoners en “zigeuners”. In Westerbork werd een onderscheid gemaakt tussen Sinti en Roma (vervolgd als zigeuners) en andere woonwagenbewoners. De laatsten mochten naar huis. De als “zigeuners” geïdentificeerde personen bleven gevangenen van Westerbork. Deze groep van meer dan 250 voornamelijk Sinti werd op 19 mei 1944 vanuit Westerbork naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. Aldaar kwamen ze terecht in het zogeheten *Zigeunerlager* of familiekamp waar duizenden Sinti en Roma gezinnen werden vastgehouden. Bij de liquidatie van dit deel van Birkenau, mogelijk op 2 augustus 1944, kwamen de meesten door vergassing om het leven.

Settela

Ofschoon het lot van de Sinti en Roma in Nederland alsook dit Zigeunertransport onbekend gebleven is, is het transport merkwaardig genoeg waarschijnlijk ook het meest bekende ter wereld. Dit heeft alles te maken met het gegeven dat de voorbereidingen van het vertrek van de trein door de Joodse gevangene Rudolf Breslauer, op verzoek van de kampcommandant van Westerbork Albert Konrad Gemmeker, voor nazi-propagandadoeleinden is gefilmd. Een aantal seconden uit de film zou wereldberoemd worden. We zien dan een meisje dat door de deuropening van een veewagon naar het perron staart. Haar beeltenis werd het symbool van de Jodenvervolgging totdat de journalist Aad Wagenaar op zoek ging naar haar identiteit en erachter kwam dat het om een Sintimeisje ging. Haar naam was Anna Maria “Settela” Steinbach. Zij was in Buchten geboren op 23 december 1934. Ze kwam in Westerbork terecht vanuit De Zwaaiikom in Eindhoven en droeg een witte doek om haar hoofd. Settela schaamde zich er namelijk voor dat haar prachtige haar was afgeschoren bij aankomst in het transitkamp.

Auschwitz-Birkenau

Op 21 mei bereikten Nederlandse Sinti, waaronder Settela, Auschwitz-Birkenau, waar ze werden ingeschreven en naar het Roma-gedeelte geleid. Dit was het zogeheten “Zigeunerlager” of “familiekamp”. De als zigeuner vervolg-

den werden daar ondergebracht, mannen, vrouwen en kinderen niet gescheiden. De zomer van 1944 zag een massale deportatie van een half miljoen Joden uit Hongarije naar Auschwitz-Birkenau, wat leidde tot een ernstig plaatsgebrek in het kamp. Dit resulteerde in een opstand onder de Sinti en Roma, die echter verraden was en door de nazi's snel werd neergeslagen. De “Zigeuners” die nog in staat werden geacht te werken, werden verplaatst naar munitieproductiefaciliteiten in Duitsland. De mannen kwamen uiteindelijk terecht in Buchenwald, de vrouwen in Ravensbrück. Tussen eind juli en 3 augustus 1944 werden de overgebleven drieduizend als Zigeuner vervolgd, inclusief 213 Nederlandse Sinti waar Settela, haar moeder, twee broers, twee zussen, een tante, twee neefjes en een nichtje deel van uitmaakten, vermoord in de gaskamers. De precieze sterfdatum van Settela kan daardoor niet worden vastgesteld. Uiteindelijk zou van het gezin waar Settela deel vanuit maakte: vader, moeder en tien kinderen er maar één de Holocaust overleven. Dat was Heinrich “Moeselman” Steinbach, Settela’s vader.

Philips

De volgende ochtend op 21 juni 1944 mochten de mannen Westerbork verlaten. Van de burgemeester van Bijlen kregen ze een treinkaartje. Ze vertrokken naar De Zwaaiikom. Aldaar waren hun gezinnen verdwenen. Er woonden daar nog wel reizigers die hen vertelden dat allen door de politie waren meegenomen een week nadat zij zelf naar Kamp Amersfoort waren vervoerd. In Eindhoven werden de mannen bij Philips te werk gesteld. Zij moesten stenen op door paarden getrokken wagens leggen en die dan wegrijden. De broers vonden dit prachtwerk.

Na de Bevrijding

De mannen die vanuit De Zwaaiikom in Kamp Amersfoort gevangen werden gezet, zo’n twee weken voor de “Zigeunerrazzia”, overleefden de *Parajmos* (de Holocaust). Zij beseften toen pas dat niet alleen hele gezinnen, maar hele families waren uitgemoord. Voor hen was dit nog duidelijker omdat de families doorgaans een nomadisch bestaan leidden en ooms, tantes, neven, nichten overal in Europa waren vermoord. De Holocaust maakte na de oorlog nog een slachtoffer. Dat was Moeselman. Hij vestigde zich in Maastricht en probeerde via het Rode Kruis te achterhalen of twee zonen, waarover hij geen bevestiging van overlijden had gekregen, nog in leven waren. Dat was niet het geval. Heinrich Moeselman Steinbach kwijnde weg. De Sinti spreken niet over hun doden. Dat is een taboe. Maar verhalen vertellen zij wel. Tot aan vandaag wordt overgedragen dat familieman Moeselman op 9 juni 1946 te Maastricht stierf aan een gebroken hart.

Literatuur en bronnen

- 263b Zigeuners (NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies)
- Aad Wagenaar, Settela; het meisje heeft haar naam terug (Amsterdam 1995)
- Evert Zits, Settela, in: Heemklank, jrg. 23 nr. 1, p. 5-8 (Susteren 2000)
- Rob Hendriks, Settela en Willy: Het geheim van de Heksenberg (Heerlen 2015)
<https://stichting18september.nl/zigeunertransport/>

Interview met Hans Gerritsen

Auteurs: Floris van Dijk en Lisa Börschel

Sinds enkele maanden is in het museumcafé van Nationaal Monument Kamp Amersfoort een mooie schenking te bewonderen. Het betreft de imponerende collectie medailles en onderscheidingen van oud-gevangene en verzetsstrijder Johan Paul (roepnaam Hans) Gerritsen (gevangene nummer 8436). Via Pauline, de dochter van zijn boezemvriend Harm Nijboer (nummer 8293), krijgen wij de mogelijkheid tot een interview met deze kwieke 96-jarige.

Bij het betreden van zijn woning in Oisterwijk komt hij overeind uit zijn bank, geeft een hand, biedt opgewekt een sigaret aan en steekt er dan maar zelf eentje op. Hans Gerritsen blijkt goedlachs, belezen, gezegend met een enorm scherp geheugen en slechts een handvol open vragen leiden tot een interessant, gedetailleerd gesprek van 2,5 uur over zijn leven en zijn tijd in Kamp Amersfoort. Zodra hij begrijpt dat één van ons de Nederlandse taal niet geheel machtig is, wordt onmiddellijk overgestapt naar vlekkeloos Engels. Eén keer krijgt hij het emotioneel moeilijk en wijst resoluut het voorstel af om een andere keer terug te komen om het interview voort te zetten. "Geen sprake van!"

Hans Gerritsen werd geboren op 2 augustus 1927 in Schaarsberg, in een gezin van negen kinderen. Zijn vader was als vrijwillig KNIL-militair naar Suriname gestuurd om zijn Nederlandse staatsburgerschap te kunnen behouden. Daarna werkte hij vanaf 1923 voor kolenmijnen in Limburg. Hans Gerritsen herinnert zich een gecompliceerde kindertijd. Hij was geïnteresseerd in geschiedenis en aardrijkskunde. Na de lagere school volgde hij een opleiding tot elektrotechnisch instrumentmaker in Eindhoven. Als onderdeel daarvan werkte hij als leerling bij de Philips fabrieken. Daar begint eigenlijk als zestienjarige zijn verhaal.

"Toen de Duitsers ons land bezetten, verdwenen er ook soms mensen. Veelvuldig kwamen geallieerde vliegtuigen over om Duitsland en vliegveld Eindhoven te bombarderen en moesten we vanwege luchtalarm het werk onderbreken. Op het dak van de fabriek hadden de moffen luchtafweergeschut geplaatst. Ik vond dat ik wat moest doen. Dus begon ik de assemblage van vacuümpompen voor de Duitse industrie te saboteren. Dat verliep als volgt: Na het luchtalarm verstopte ik mijzelf in de wasruimte en nadat iedereen weg was, liep ik naar de verlaten afdeling waar rekken met honderden radiobuizen stonden. Met mijn duim brak ik de glazen pijpjes af waardoor de radiobuizen onherstelbaar beschadigd werden. Ik stal ook enkele kleine radio's en radiobuizen, zodat ikzelf en anderen Radio Oranje konden luisteren. Op een gegeven moment heb ik de stroomtoevoer van de zoeklichten van het geschut onklaar gemaakt. De volgende dag kwamen Duitse officieren boos kijkend polshoogte nemen op de werkplaats."

"Diezelfde avond (op 28 februari 1944 – red.) werd ik thuis gearresteerd door een SD'er en twee Nederlanders. In de handboeien werd ik achterop de fiets afgeleverd op het politiebureau. Een kale cel met ton, waterkan en mok. Vervolgens werd ik verderop afgeleverd bij de SD. Bij dat verhoor ging de interesse uit naar de onklaar gemaakte schakelkast van de zoeklichten. Omdat ik veinsde nergens van te weten werd ik tijdens de daaropvolgende verhoren herhaaldelijk geslagen. De SD wilde niet aannemen dat ik als individu had gehandeld, en wilde weten wie 'mijn commandant' was."

"Na enkele dagen werden we met een groep van ongeveer zestien man naar station Eindhoven begeleid. Vervolgens te voet vanaf station Amersfoort naar Kamp Amersfoort, onder stompen en slagen van geweerkolven. Het laatste

stuk liepen we door de natuur met zingende vogels." (*Dit was 10 maart 1944 – red.*)

"Mijn eerste indruk? Magere, kale mannen met holle ogen in versleten uniformen – *Jesus Christ!* Er werd veel om brood gevraagd. Wij werden onthaard en wij kregen slecht zittende oude uniformen en klompen toegesmeten, waarop een gehaaste en ongecontroleerde ruilhandel ter plekke ontstond voor betere maten maar ook dat leidde weer tot geschreeuw van de bewakers. Ik was wel gewend om klompen te dragen in de tuin, maar velen niet. Die hadden, na enkele dagen op de appèlplaats rond gemarcheerd te hebben, bloed in hun klompen. Eén SS'er met een herdershond schreeuwde veel, schopte een man in zijn kruis en de andere bewakers sloegen er vervolgens op los met knuppels. Die SS'er was de zo beruchte Kotalla. Op kantoor werd ik ingeschreven onder nummer 8436. Ik heb geen vrouwen in het kamp gezien, alleen die twee typisten die ons bij aankomst inschreven. Oh nee, heel soms kwam er een vrouw met Duitsers mee, aan het hek om naar ons te kijken alsof we in de dierentuin zaten."

"Vervolgens moesten wij een halve dag in de Rozentuin staan, waardoor ik goed zicht kreeg op het kampleven en de dagelijkse gang van zaken. Overdag was het veel exerceren, steeds weer zinloze oefeningen doen zoals je muts op en af zetten en op commando zingen. Wij werden steeds hongeriger en onze reserves namen af. Het middageten bestond uit dunne soep; een pannetje was dus van groot belang en veel gevangenen bonden die aan hun uniform vast tegen diefstal. Werkelijk iedereen had last van luizen. Politieke gevangenen mochten niet buiten het kamp werken, ik dus ook niet. Ik belandde een tijdje in de assemblage (door het ruilen van een stuk toiletzeep). Dit was een gedeelte van de timmerbarak waar o.a. speelgoed

en knuppels voor de knuppelaars werden gemaakt. De onveilige cirkelzaag heeft nog wel eens voor het gemis van een vinger van een gevangene gezorgd."

"De kampoudeste was een lange, jonge vent en was bijgenaamd Lange Jan. Hij legde ons uit hoe de regels waren en waar je voor moest oppassen. Helaas werd hij vervangen door Frans van de Laar, een gezette man met bril en donker haar die in burgerkleden mocht rondlopen (*in de film van het Rode Kruis van 30 juni 1944 is hij inderdaad te zien in burger, naast Loes van Overeem, commandant Berg en enkele hulpartsen – red.*)"

"De enige hoop was dysenterie, want dan kwam je in de ziekenbarak. Het risico op besmettelijke ziekten namen wij voor lief want iedereen wilde daar zo lang mogelijk blijven. Die dokter, Klomp heette hij, onderzocht mij; als je temperatuur te laag was voor opname kreeg je stokslagen. Zo werd ik opgenomen in de ziekenbarak en ontmoette daar, links van mijn krib, een andere technicus in opleiding, uit Haarlem. Hij heette Harm Nijboer en wij noemden hem 'Appie'. Een vriendschap voor het leven."

"Tijdens het avondappèl in de ziekenbarak werden de voeten gecontroleerd en moest je je gevangene nummer duidelijk afroepen. Eén gevangene rechts onder mij en Appie, kon vanwege angina niet praten, hij bleek vieze voeten te hebben waarop hij werd doodgeslagen. Het was afschuwelijk. Iedereen was ontzet en maakte de meest wilde ontsnappingsplannen." Hans Gerritsen zwijgt even en zucht. "Ik heb enorm veel geluk gehad, net een kat met negen levens." (*Waarschijnlijk was deze doodgeslagen gevangene Wilhelm Breedveld uit Winschoten – red.*)

"Op een gegeven moment kwam ik uit de ziekenbarak. Appie bleef daar nog achter. Het keukengebouw van het

Vanaf links boven: Verzetshedenkingskruis; Insigne Oranje Nassau; Liberatorskruis Eindhoven; Mobilisatiekruis. Vanaf links beneden: Geallieerde verzetmedaille; Gewondeninsigne; Eisenhower Medaille.

kamp was vrij modern en op de deur hing een bordje *“Für Häftlinge strengstens verboten.”* Aan de zijkant stonden een paar gevangenen etensresten uit een ton te schrapen. Een baantje in de keuken was onmogelijk, maar ik besloot de gok te wagen en klopte aan. Van iedereen in het kamp was het nou juist Kotalla die nijdig opendeed: *“Was wollen Sie?”* Hij stuurde mij weg en de volgende avond vertelde de blokoudste tot mijn stomme verbazing dat ik was aangesteld in de keuken. Zo kreeg ik zelf soms extra eten en kon ook voor Appie, die inmiddels uit de ziekenbarak was ontslagen, wortels stelen. Dat is toch raar? Dankzij Kotalla. Aan die vreselijke man, de schrik van vele gevangenen, had ik dit te danken. Dankzij Kotalla nota bene.” Hij zwijgt even. “Maar hij was echt gestoord. Op een dag moest ik diepgevroren stukken vlees, die één keer per week in twee of drie kratten werden geleverd, met een groot slagersmes op de werkbank met de tegelmuur voor me, in stukken snijden. Stond ineens Kotalla achter mij en schreeuwde: *‘Gib das Messer hier!’* En dezelfde man die mij dat baantje had bezorgd schreeuwde *‘Finger auf dem Tisch!’* Doodsbang legde ik de wijsvinger van mijn linkerhand op tafel (ik ben rechts), Kotalla zwaaide het slagersmes omhoog, dan halverwege omlaag, ik liet mijn vinger op het hakblok liggen. Hij zwaaide het mes voor de tweede maal omhoog en daarna nogmaals, halverwege naar beneden. Verstijfd van angst liep ik mijn vinger liggen. Bij de derde zwaai trok ik paniekerig mijn hand terug. Het slagersmes knalde in het hout waar het bleef steken. En... Kotalla draaide zich om en liep rustig weg met zijn glanzende herdershond.”

“De kok van de keuken was een zwijgzame man met bijna dezelfde naam als de kampcommandant”, Hans Gerritsen schiet in de lach, “Berg! De kok heette Frans van den Berg. Hij was een communist en droeg een rode driehoek. Wonder boven wonder liet hij, op mijn verzoek, Appie in kelder van de keuken toe om daar te werken. Samen hebben Appie en ik een tijdje in de kelder gewerkt, bij de opslag van het eten, bij de magazijnen van aardappelen, witte kolen en wortelen. Achter het lattenwerk zagen wij onder andere worsten en boter. Met mijn kennis, die ik bij Philips had opgedaan, heb ik in de assemblagewerkplaats van de timmerbarak een sleutel gemaakt en zo jatten we wat eten. Nadien werd ik gepromoveerd en mocht naar boven in de keuken werken. Het werk was wel zwaar: zo moest ik in grote ketels met 500 liter water twee kratten met aardappels urenlang stampen. Maar in het kamp gingen ook de berichten rond van de vorderingen van de geallieerde legers en dat gaf hoop.”

“Je leerde snel in Kamp Amersfoort. Zo moest je bij appels nooit in de achterste rijen gaan staan. Daar werd geslagen, dus je kon beter in het midden staan. En op een dag was het koud en Appie veegde snot weg van zijn neus. Daarvoor kreeg hij straf en moest oneindig vaak kniebuigingen maken in de Rozentuin. Omdat hij druppels van zijn neus wegveegde. Hij liep dagenlang met gezwollen benen door het kamp.”

“Op een dag werden we op appèl geroepen. De drie kopstukken stonden voor de gevangenen: Berg, Kotalla en Westerveld. Voor onze ogen werd een Jood zwaar mishandeld. Het was verschrikkelijk, ons overviel een

machteloze agressie. Nadat hij was afgetuigd, moest hij kniebuigingen maken in de Rozentuin en werd een etmaal geboeid in de rioolput gezet. Daarna schoongespoten en alsnog bewusteloos geknuppeld.” Hans Gerritsen valt stil. “Ook herinner ik me een gevangene die onder een vrachtauto had geprobeerd te ontsnappen. Die werd ook afgetuigd en daarna doodgeschoten.”

“Ik herinner mij de rode, zwarte en groene driehoeken op de kleding. Politieagenten die de bevelen van de Duitsers niet opvolgden kregen een witte ‘P’ op de achterkant van hun gevangenenjasje genaaid. Een aantal gevangenen had een nummer, een rode driehoek en daarboven nog een rode bal op hun jasje gestikt. Dat waren de ‘vluchtgevaarlijken’ en de rode bal diende als schietschijf. Onder geen beding mochten wij ons mengen met anders gekleurde driehoeken. Er was ook een aparte barak voor gegijzelden, die mochten hun burgerkleden houden maar geen contact met ons hebben.”

“Op 1 mei 1944 werd ik overgeplaatst naar de gevangenis Wolvenplein in Utrecht. Daar werd ik met de neus tegen de muur gezet en met paar anderen in één cel opgesloten. Een oudere bewaker toonde zich een beetje behulpzaam en stelde extra rantsoen in het vooruitzicht als ik hielp met het uitkloppen van kokosmatten. Daarna moest ik in een rijtje met twee andere gevangenen, zakken met vuile was uit de enorme kelder in een vrachtwagen van de wasserij zetten. Zo kreeg ik na een paar wandelingen met een grote zak wasgoed op mijn rug door dat er op ca. 15 meter van de binnenplaats een halfhoog hek met een smal poortje was, maar durfde het er met de drie bewakers niet op te wagen. De nachten erna had ik nachtmerries van een wél of niet geslaagde vlucht. Op de daaropvolgende zaterdag was die oudere bewaker er niet. Hij had zijn vervanger verwittigd om mij als jonge knul een karweitje te geven. En zo liep ik weer in de grote kelder met de zakken wasgoed op mijn schouder. Bij elke trip zag ik de berg wasgoed kleiner worden, maar de angst weerhield mij de vlucht uit te voeren. Bij de ingangspoort van het gebouw stonden er deze dag geen drie maar twee bewakers, waarvan er één bij de chauffeur stond, wiens uitzicht door de openstaande laadklep gedeeltelijk belemmerd werd. Ineens kwam er lawaai uit de gevangenis en de bewakers draaiden zich met hun rug naar mij toe. Toen wist ik: nu of nooit. Ik sprong over het hek en rende de mij onbekende stad in. Toen kwam ik op een kruispunt en daar stonden mannen van de *Kriegsmarine*, dus ging ik rustig rechtop lopen. Daarna weer verder gerend. In een doodlopende steeg klopte ik op goed geluk aan bij een grote timmerzaak met een glazen kantoor. ‘Wat doe jij hier?’ vroeg de eigenaar, die alleen was. Ik vertelde hem te zijn ontsnapt, waarna hij mij boven verstopte. Daarna hoorde ik even later beneden mij, stemmen Duits spreken. Wat later hoorde ik de trap treden kraken maar het was de eigenaar. Die heette Evers, nam mij mee naar zijn huis en sinds lange tijd sliep ik in een echt bed. Na twee dagen nam ik de trein naar Eindhoven en dook onder.”

Wie zou denken dat Hans Gerritsen het nu wellicht rustig aan zou doen heeft het helemaal mis. Hij sloot zich aan bij een gewapende verzetsgroep in Oisterwijk. Op 28 oktober 1944 werd Oisterwijk bevrijd en op 2 november

meldde hij zich met Appie Nijboer, Hans en Jacky Kaptein aan als vrijwilliger bij de stoottroepen, onderdeel van de Nederlandse troepen bij het 2e Britse leger. "Daar werd zelfs een manke aangenomen!" Hans Gerritsen was met zijn zeventien jaar natuurlijk te jong maar wist te worden aangenomen dankzij een vervalst persoonsbewijs: hij tekende te dienen totdat het Duitse leger zou capituleren. De jonge mannen werden naar Veghel getransporteerd en genoten daar hun militaire training onder toezicht van een Britse captain. Er werd prima gegeten met Britse en Canadese rantsoenen. Daarna gingen zij met een groep van ongeveer 120 man met vrachtwagens en het laatste stuk te voet, naar de frontline aan de Maas tegenover Venlo. Bij de gevechten daar sneuvelde drie maten van Hans. De laatste maanden van de oorlog werkte hij samen met zijn maat Appie voor de Britse Counter Intelligence, sectie 4 Inlichtingen en contraspionage van de Regimentsstaf te Den Bosch. En toen capituleerde het Duitse leger op 8 mei 1945.

Het leven na de oorlog laat zich lezen als een spectaculaire aflevering van James Bond. Samen met Appie Nijboer trekt hij op de motorfiets in militair uniform door Frankrijk, klimmen over het hoge hek de Frans Zwitserse grens over naar Zwitserland (de zus van Appie, Johanna, was bijna 5 jaar patiënt in het Nederlands sanatorium in Davos). Daarna zwierven ze via Frankrijk, Luxemburg en Duitsland naar het oosten. In Oostenrijk kwamen zij in de Russische zone. Overall ontmoetingen met wildvreemden, overnachtingen op boerderijen, kazernes, DP-kampen en instellingen van geallieerden. Zij deden kleine betaalde klusjes, ontmoetten mooie dames en spoorden voormalige SD'ers en SS'ers op. Met de trein reisden zij naar Hongarije, waar ze werden opgepakt voor spionage vanwege het illegaal wisselen van valuta. Het laat zich raden dat na terugkeer het burgerleven in Nederland niet wilde wennen. Na een nieuwe tocht dit keer zonder Appie trekt Hans

door Roemenië en Bulgarije. Hier wordt hij gearresteerd verdacht van spionage. Captain Gray van de Britse Control Commission kreeg hem vrij en via Griekenland en Italië keerde Hans terug naar Nederland. Daar krijgt hij in 1949 een baan bij een Electro galvanisch bedrijf in Den Haag. Nadat hij op goed geluk naar Engeland was gereisd werd hij daar zijdelings ingeschakeld voor de Britse geheime dienst. Via Venezuela, waar hij een zestal jaar werkte in de olievelden, en een intermezzo van enkele jaren in Nederland, belandde hij in Libië, waar hij zes jaar in de olievelden heeft gewerkt en heeft gespioneerd.

Maar het werd steeds lastiger daar in Libië. Zijn vrouw en kinderen woonden in Nederland dus hij wilde terug. Het lukte hem een baan in Eindhoven te vinden. En toen raakte hij in contact met professor Bastiaans. Hij heeft de Jelgersma kliniek bezocht en zijn hele verhaal gedaan. Bastiaans zei tegen Hans Gerritsen: *'Hans, je bent je hele leven in gevaar gevluht.'* Hij maakte een nieuw persoon van mij, aldus Gerritsen. Vervolgens is hij een lotgenotenstichting gestart en heeft anderen geholpen met het omgaan met hun trauma's en heeft hen geholpen om hun oorlogspensioen aan te vragen.

"Of ik een boodschap heb voor de jeugd nu? Dat vind ik lastig. Het is namelijk gemakkelijk om mensen te vergeven door mensen die niets is aangedaan. Ik heb jullie niet alle gruwelen verteld. Mijn moeder zei altijd: *'Geen oorlog meer'*. Maar dat is utopisch. Na de Tweede Wereldoorlog met zijn tientallen miljoenen doden volgde de Koude Oorlog en kijk nu eens om je heen. Ik zie geen verschil tussen Poetin en het Rusland uit de twintiger jaren vol staatsterreur. Toen ik in Libië werkte had ik een jongere Duitse collega en daar kon ik het heel goed mee vinden. Dan, tijdens de 6-daagse oorlog in Israël springt hij op tafel en zegt met een verwrongen gezicht: *'Now we kill the last Jews!'* Dus eerlijk gezegd kan ik geen boodschap geven aan de jeugd."

Vanaf links boven: Schouderbed-Stoottroepen; 1e provisorisch uitgegeven stoottroepen-badge (mee aan het front gelegen); US-Army insigne. Daaronder onder andere: Ex-politiek gevangene; Veteranen-speld; Pensioenspeld St. 40-45; Speld pilotenhulp; Insigne binnenlandse strijdkrachten.

Het onbekende egodocument van Bernardus Goedemans

Auteur: Thalia van Beuningen

Het voorheen onbekende egodocument 'Hinten Stacheldraad 30-3-'44'

Veel mensen hebben gedurende of na de oorlog hun persoonlijke ervaringen en belevenissen tijdens deze periode opgeschreven. Ieder had hiervoor een eigen reden, soms als een vorm van verwerking, of om bijvoorbeeld te informeren over de omstandigheden waarin zij hadden geleefd.

Wat maakt een document een egodocument? Als wij kijken naar het ontstaan van dit begrip gaan we terug naar de jaren vijftig. Het woord 'egodocument' is door de Amsterdamse historicus Jacques Presser geïntroduceerd in 1953. Presser omschreef egodocumenten als volgt: "die historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een 'ik' of een enkele keer (Caesar, Henry Adams)

een 'hij', als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig".¹ Presser vat het uiteindelijk bondiger samen met de beschrijving: "die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult - of verbergt (...)".² In 1976 werd het woord egodocument officieel opgenomen in de Van Dale.³ Daarin wordt het woord gedefinieerd als "documenten over persoonlijke gebeurtenissen en levenservaringen, zoals autobiografieën, memoires, dagboeken en brieven".⁴

De kracht van het individuele verhaal in de egodocumenten zorgt zowel voor een diepere als voor een bredere blik op de geschiedenis. Een illustratie van die verbredende en verdiepende beweging is het egodocument dat Bernardus Goedemans (geboren op 8 januari 1924) schreef (collectienummer NMKA-2022-0012). Zijn tekst biedt een indringende kijk op duistere momenten in zijn leven tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op 13 maart 1944 wordt zijn leven abrupt verstoord.

Goedemans vertrekt na zijn typeles op de fiets, met als missie belangrijke documenten op te halen voor zijn werkgever. Goedemans is een jonge man, verliefd en vol van enthousiasme. Hij heeft afgesproken om na zijn verplichtingen langs het werk van zijn "meisje" te fietsen, zodat zij elkaar even kunnen zien. Echter hij wordt in Hilversum op straat staande gehouden door een agent van de *Feldgendarmarie*. Goedemans wil wegfietsen maar wordt geconfronteerd met een pistool. Hij moet zijn *Ausweis* tonen – een door de bezetter uitgegeven identiteitsbewijs, zonder pasfoto en vingerafdruk, een vergunning voor eventuele vrijstelling van werk. Deze bezit hij niet en laat daarom zijn persoonsbewijs zien.

De agent lacht en vertelt Goedemans verheugd dat hij moet gaan werken in Duitsland. "*A so Mensch du gehst mit, du sollst arbeiten in Deutschland*". Goedemans mocht afscheid nemen van zijn "meisje" en zijn ouders.

"Ik vroeg hem eerst om afscheid te mogen nemen van mijn meisje, het werd mij zowaar toegestaan... "Ach U kunt U zo'n scene voorstellen, wanneer twee die elkander liefhebben, op zulk een manier van elkaar verwijderd worden, zodat het onnodig is dit te verhalen".⁵

Na het afscheid wordt Goedemans naar de *Feldgendarmarie* op de 's-Gravelandseweg te Hilversum gebracht en vervolgens naar het politiebureau in de Langestraat, waar

1. Rudolf Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser. Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29, nr. 1 (1 februari 2002): 19-37.
2. Idem Dekker.
3. DBNL, 'Wat zijn egodocumenten?' Rudolf Dekker, *Indische Letteren*. Jaargang 8', DBNL (DBNL), geraadpleegd 27 oktober 2023, https://www.dbnl.org/tekst/_ind004199301_01/_ind004199301_01_0017.php.
4. Van Dale. *Groot woordenboek der Nederlandse Taal*, 12de dr., z.d, pagina 760.
5. Egodocument Bernardus Goedemans, collectienummer NMKA-2022-0012, pagina 1.

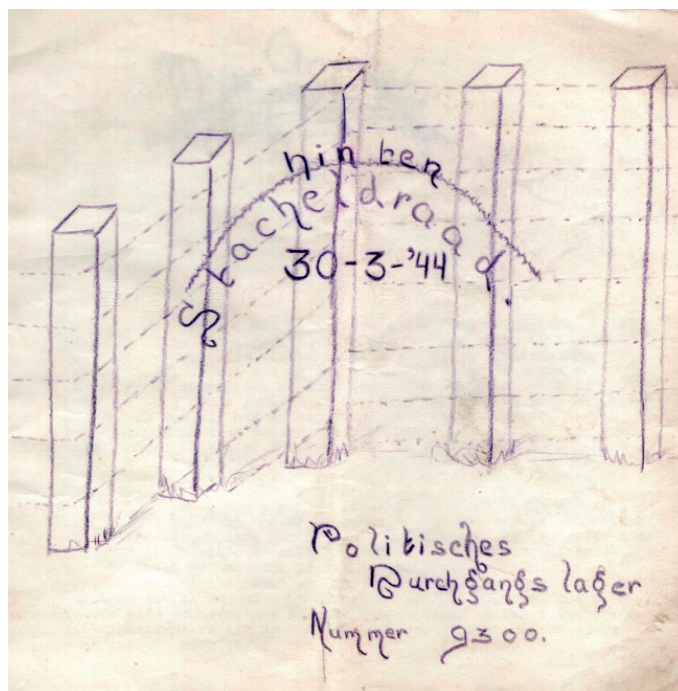
hij de nacht doorbrengt in een cel. De daaropvolgende dag wordt hij naar het arbeidsbureau gebracht. Hij moet zich daar verantwoorden over de herkomst van het stempel op zijn stamkaart die hij buiten het arbeidsbureau om had verkregen. Ondanks zijn volharding dat hij van niks wist, wordt hij de volgende morgen voor verhoor naar Amsterdam overgeplaatst. In het egodocument beschrijft hij dat hier zijn lijdensweg is begonnen. In Amsterdam wordt Goedemans mishandeld totdat hij een onbekende naam noemt van iemand die zogenaamd verantwoordelijk was voor het verkrijgen van het stempel. Vervolgens wordt hij overgeplaatst naar de gevangenis. Na drie weken detentie wordt hij op 29 maart 1944 overgebracht naar Kamp Amersfoort.

“Na ongeveer een uur gelopen te hebben zagen we ons “tehuis” al”.⁶(...) “De arrestanten liepen allen op klompen, een oude lap als sok. Hun onderkleding bestond uit een hempje [sic] zo dun als gordijn en hun onderbroek was niet veel beter. De bovenkleding bestond uit een oud soldatunifform, waar een of andere gesneuvelde soldaat in gezeten had.”⁷

Alles wordt afgenomen: persoonlijk bezit, kleding, zijn haar en zelfs zijn naam. Goedemans wordt de Rozentuin ingeleid en krijgt het gevangenennummer 9300. Bij het verhoor wordt hij gedwongen een diepgaande schets van zijn leven te geven. Vervolgens wordt hij naar de kamer met de naam *Kleidungsraum* gestuurd waar ieder hun nieuwe bezit in ontvangst mocht nemen: kleizeep, een handdoek, een drinkbeker, een etenspannetje en de klompen. Dit is het begin van de ontberingen van het leven in het kamp dat wordt gekenmerkt door zware dwangarbeid, appels en mishandelingen. Honger was een constante metgezel, net als de verschrikkelijke luizen die dansend voor slapeloze nachten zorgden.

“Het menu van de dag was als volgt: ‘s Morgens [sic] om 5 uur had men appèl, regen of wind slecht of goed weer, het ging door tot ongeveer half acht, daarna hadden we arbeidsappèl, dan aan het werk. ‘s Middags had men voor het dinner [sic] appèl hetgeen drie kwartier duurde, dan het dinner. Het dinner bestond uit een halve liter soep meestal werd er eerst heel wat “georganiseerd” en kregen we ¼ liter. Daarna weer appèl. Men werkte ongeveer tot zes uur en daarna kwam het avondappèl, het laatste duurde altijd het langst dan werden er transporten uitgeroepen en dikwijls moest men een uurtje blijven staan, opdat de commandant zijn nieuwe aanwinst eens kon bekijken”.⁸

Goedemans zat in het werkcommando van de cavalerie: werkzaamheden die hem buiten het kamp brachten, op een uur loopafstand. Ondanks het vele lopen op de stugge klompen bleven zij onverminderd gaan, door de angst voor klappen. De gevangenen waren overgeleverd aan

het sadisme van de bewakers. Na veertien dagen wist hij voor overplaatsing te zorgen en kwam hij terecht bij het werkcommando voor het uitgraven van de schietbaan.

Goedemans is getuige geweest van verschrikkelijke mishandelingen en vertelt hier gedetailleerd over in zijn document. Het sadisme van de bewakers en knuppelaars is ook hem niet bespaard gebleven.

“Op zekere dag toen er weer een transport naar Duitsland zou gaan, werd ontdekt dat er zich een jood tussen bevond. (...) Eerst werd hij de rozenruin ingeslagen, vervolgens kwamen er twee soldaten van de s-s met hun geweer en stoven op de jood toe. (...) Er werd met de vuist geslagen, met de kolf van het geweer, dan werd zijn gezicht weer langs het prikkeldraad geslagen zodat het bloed met straaltjes uitliep. (...) Hij liep net als een dronken man van de eene [sic] kant van het prikkeldraad tegen het ander. De beulen, zij hadden de evenwichtsorganen kapotgeslagen. De volgende dag werd het slachtoffer naar Westerbork gebracht, waar hij wel spoedig gestorven zal zijn. (...) toen kwam ook voor mij het leed van de knuppelaar, toen was ik het leven beu, toen dacht ik dikwijls was ik maar dood, want dit is ook niets meer.”⁹

Op 20 april 1944 wordt Goedemans op transport gezet naar Duitsland. De gevangenen kwamen aan in Hopsten en waren verbijsterd over hun nieuwe verblijfplaats.

“Oh wat schrokken wij, de bewoning van Amersfoort was een paleis bij deze viese [sic] rommel vergeleken.”¹⁰

6. Egodocument Bernardus Goedemans, collectienummer NMKA-2022-0012, pagina 4.

7. Ibidem, p. 5

8. Ibidem, p. 6

9. Ibidem, p. 8

De inrichting van de barak bestond enkel uit een tafel, paar krukjes en dertig kribben, die niet voorzien waren van een beddenzak en dekens. Laat staan dat er gebruikersvoorwerpen waren, zoals een drinkbeker of een vork. Het menu voor de komende tijd zou alleen nog maar bestaan uit eintopf, water met geweekte groetenschillen en wat brandnetels gearneerd met korreltjes roggebrood. Goedemans wordt te werk gesteld bij de bouw van een vliegveld, waar hij onder andere wagons leeg moet scheppen, graszoden moet steken en bomtrechters dicht moet gooien. Dit gebeurde onder barre omstandigheden, met weinig eten, slechte hygiëne en zware mishandelingen.

“Ik had een lorrie vol en zou van een paar peukjes een cigaretje [sic] trachtte te draaien, die ik gevonden had. Maar daar had je het. Een der bewakers kwam op me af en begon me zo onbarmhartig [sic] af te beulen, het was verschrikkelijk. Ik kreeg ervan langs of er geen eind aan kwam.”¹¹

Van de buitenwereld hoorde Goedemans zelden iets, maar af en toe sijpelde er wat informatie door. Met een vertraging van veertien dagen, werd er geroezemoesd dat er een invasie in Frankrijk was begonnen en een aanslag op Hitler was gepleegd. Tevens merkte Goedemans op dat de bewakers banger waren dan de gevangenen op het moment dat de Tommy's in de lucht zwierven. Deze angst veranderde weer snel in razernij toen de bewaking erachter kwam dat er brood was gestolen.

“De misdadiger een jongeman uit Brabant werd voor ons geleid, nadat we allemaal aangetreden stonden. Een van ons moest twee dikke knuppels uit een boom snijden, die aan twee der bewakers gegeven werden, de jongen moest zijn jas uittrekken, en toen werd erop los geslagen. Net zo lang totdat de jongen het uitgilde en over de grond kroop net als een worm, het was haast niet om aan te zien.”¹²

Soms waagden gevangenen zich aan de moedige stap om te ontsnappen aan deze barre omstandigheden, maar dat lukte zelden en ze kwamen terecht bij de strafcommando's. De gevangenen kreeg nog minder eten, moesten nog harder arbeid verrichten en werden elk uur geslagen. Indien de bewakers hier zelf geen zin in hadden, lieten zij andere gevangenen dit wrede werk opknappen. Door de barre omstandigheden en het vele slechte eten wordt Goedemans ziek. Na dagenlang bij de dokter langs te gaan, wordt Goedemans door de Sanitäter afgekeurd. Goedemans mocht eindelijk naar huis.

“Wat was ik blij, de tranen stonden in mijn ogen. God had toch mijn gebed verhoord. Maar als ik nog een week langer daar geweest was, was daar nu mijn graf geweest.”¹³

Op 5 augustus 1944 kan Goedemans de mensen die hij liefhad weer in zijn armen sluiten.

Dankzij het afkeuren van Goedemans hebben wij de mogelijkheid om zijn verhaal te lezen. Het egodocument is één van de vele overgebleven getuigenissen, maar volledig uniek. Het biedt een inzicht in intense belevissen en angst. Het verhaal geeft een krachtig en centraal beeld van de gebeurtenissen die jongeren bij de *Arbeitseinsatz* hebben meegemaakt. Goedemans heeft zijn verhaal kort na de oorlog uitgetypt en als lezer merk je dat zijn herinneringen erg vers en puur zijn. Goedemans weet bijvoorbeeld nog precies wat hij te eten heeft gehad en hoe de barakken tot en met de hoeveelheid krukjes ingericht waren.

Naast dat het zeer toegankelijk is geschreven en het een feitelijke weergave van het moment van arrestatie tot zijn thuiskomst bevat, valt het op dat dit document echt een verwerking is van zijn tijd en verdriet. Het is aangrijpend om te lezen hoe Goedemans zijn getuigenissen van de mishandelingen zo gedetailleerd beschrijft. Hij herinnert zich elk detail en schrijft precies op wat zich op zijn netvlies heeft gegrift. Over zijn eigen mishandelingen is hij niet gedetailleerd, juist vluchtig en afstandelijk. In de stukken over kamp Amersfoort en Duitsland, vertelt hij wederom niks over zijn gemis van thuis, familie en zijn “meisje”, maar is hij zeer gefocust op het delen en het beschrijven van de barre omstandigheden.

Het egodocument van Goedemans is één van de vele documenten waarbij de stemmen van de ooggetuigen van het papier spreken. Egodocumenten zijn subjectief en weerspiegelen mogelijk slechts een fractie van de momenten. Toch zijn het zeer belangrijke puzzelstukjes in het algehele verhaal. Het overkoepelende verhaal wordt teruggebracht naar het verhaal van een persoon met zijn eigen emotie, achtergrond en beleving. En daarbij kunnen egodocumenten zorgen voor een rechtstreekse en ongefilterde connectie met dit hoofdstuk van de geschiedenis. Een hoofdstuk dat toegankelijker wordt gemaakt doordat het wordt verteld vanuit een individu.¹⁴ Juist deze verhalen moeten worden verteld en deze stemmen moeten doorgalmen tot in de volgende generaties.

10. Ibidem, p. 10

11. Ibidem, p. 11

12. Ibidem, p. 12

13. Ibidem, p. 14

14. Eigentijdse interesse in de Tweede Wereldoorlog: Oorlogsbeleving met menselijke maten, “Cogiscope: tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld, juli 2016 (nr.2) 2-5.

Verhalen vertellen onder meer van Lambert Rima

Auteur: Monique Verkerk

De 20 straten in Gein3Dorp, een wijk in Amsterdam Zuidoost aan de Gaasperplas, zijn vernoemd naar verzetshelden die in de Tweede Wereldoorlog zijn gedood vanwege hun werk bij de verzetskranten Het Parool, Trouw, De Waarheid en Vrij Nederland. In 2020 bestond de wijk 35 jaar en was het tevens de viering van 75 jaar Vrijheid. Vanuit de Vereniging Gein3Dorp. De buurtvereniging, ontstond het idee om dit samen te vieren. En om de verhalen te vertellen van 'onze' verzetshelden.

Naamgevers in beeld

Op de straatnaamborden stond naast de straatnaam ook waar en wanneer de verzetsheld was gedood. Bij het 25-jarig bestaan van de wijk was in het jubileumboek over de wijk een korte beschrijving van de verzetshelden opgenomen. Eén van de wijkbewoners had daarop in zijn straat de foto van de straatnaamgever naast het straatnaambord opgehangen. Zo kreeg de verzetsstrijder een gezicht. Maar nog niet het verhaal van de verzetshelden en verzetskranten. Met een historicus die in Gein3Dorp had gewoond startten we vanuit de Vereniging Gein3Dorp een projectgroep van vrijwilligers. Het idee ontstond om een herdenkingsboek te maken. Bij stadsdeel Amsterdam Zuidoost en Fonds voor Zuidoost werd subsidie aangevraagd voor een viering op 5 mei 2020 met een boek. Vanuit de overheid kwam in het kader van de viering 75 jaar Vrijheid ook de mogelijkheid om subsidie

aan te vragen voor een permanente herdenking. We besloten om naast de viering en herdenkingsboek alle straten te voorzien van een fotobord van de verzetsheld en een herdenkingsmonument te maken met de verhalen van de verzetshelden en de verzetskranten Parool, Trouw, Waarheid en Vrij Nederland. De historicus was al geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog, had al veel boeken erover en ging verder aan de slag op onder meer het Waterlooplein naar boeken en bij NIOD. Hij kwam met de suggestie om de uitspraak van dominee Buskes te gebruiken die hij op 5 mei 1945 bij de Bevrijding in de Nieuwe Kerk in Amsterdam sprak: Het Parool is: wees Trouw aan De Waarheid in Vrij Nederland. Dit werd de titel van de herdenkingskrant en van onze herdenkingsgroep.

Nabestaanden

Om de verhalen van de verzetshelden niet alleen uit boeken te halen, zijn we op zoek gegaan naar nabestaanden onder meer via het Nationaal Verzetsmuseum en de Stichting In de zoektocht naar nabestaanden kwamen we de herdenking tegen van Parool-verzetsstrijders die op 5 februari 1943 zijn gefusilleerd. Ieder jaar op 5 februari herdenkt de Stichting Democratie en media met Parool de medewerkers van de illegale verzetskrant Het Parool die in de Tweede

*Herdenkingskranten
Het Parool is: wees Trouw aan De Waarheid in Vrij Nederland*

Graven Lambert Rima en Willem Gerrese

Wereldoorlog werden gefusilleerd of vermoord, of in een concentratiekamp of gevangenis terechtwamen. Op de begraafplaats Zandvoort is de herdenking van Willem Gertenbach, waar ook een straat in Gein3Dorp naar is vernoemd. Daarna is de herdenking op de Eerebegraafplaats Overveen. Op 5 februari 2020 stonden we aan het graf van Lambert Rima en Willem Gerrese.

Het was een apart gevoel om nu zo dicht bij 'onze' straatnaamgevers te zijn. Daar was de kleinzoon van Lambert Rima aanwezig. In het dagelijks leven werd zijn opa Bertus Rima genoemd, voor intimiti Bé. Zo kwamen we zo in contact en nodigden de familie uit voor de viering op 5 mei 2020. Echter, corona brak uit. Daardoor konden alle 5 mei-vieringen van 75 jaar Vrijheid niet doorgaan. We besloten om de viering om te zetten naar 2 september 2020. Dan was het 75 jaar na de officiële capitulatie van Japan en het formele einde van de Tweede Wereldoorlog. De herdenking vond plaats met inachtneming van de coronamaatregelen: 1,5 meter afstand en maximaal 30 genodigden. Op 2 september onthulden de hoofdredacteur van Het Parool, Trouw, De Waarheid en Vrij Nederland, in aanwezigheid van nabestaanden, de Commissaris van de Koning en de voorzitter van het 4 en 5 mei Comité, het herdenkingsmonument en de fotoborden in de straten. Gerdi Verbeet (voorzitter 4 en 5 mei Comité) en Arthur van Dijk (CvK) reikten de eerste herdenkingskranten uit aan de nabestaanden en de hoofdredacteurs. De toespraak van Gerdi Verbeet ging over het belang om de verhalen te blijven delen, juist in de huidige tijd. De herdenkingskranten verspreiden we in de wijk en naar de herdenkingscentra van de Tweede Wereldoorlog, waaronder Kamp Amersfoort.

Hoofdredacteurs voor het te onthullen monument

Het herdenkingsmonument is opgenomen in het overzicht van alle Nederlandse herdenkingsmonumenten. Basisschool Het Gein heeft het herdenkingsmonument geadopteerd om leerlingen het verhaal van de straatnaamgevers door te geven. Vanaf 4 mei 2021 is er in Gein3Dorp een eigen Dodenherdenking. Bij de eerste herdenking hield Vic Gremmer, kleinzoon van Bertus Rima de herdenkingsspeech met een indrukwekkend verhaal over zijn opa en herdenken in zijn familie. Na de speech volgden

we via een digibord de Dodenherdenking op de Dam. Na het leggen van bloemen sluiten we af met een presentatie van leerlingengroep 8. In 2022 hield Cees van der Laan, hoofdredacteur Trouw de herdenkingsspeech en in 2023 Ward Wijneldts, hoofdredacteur Vrij Nederland. Op 4 mei 2024 houdt Kamilla Leupen, hoofdredacteur Het Parool de herdenkingsspeech.

Herdenkingsmonument na bloemendefilé

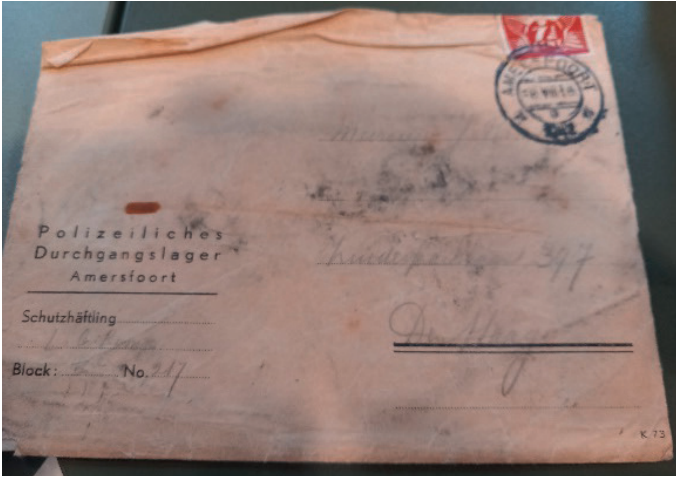
Kamp Amersfoort

Eind 2023 kregen we van Vic Gremmer het bericht dat hij spullen van zijn opa wilde schenken aan Nationaal Monument Kamp Amersfoort. Bij dit moment wilden we graag aanwezig zijn. Op 20 februari 2024 mochten wij aanwezig zijn bij deze schenking.

Vic Gremmer in Nationaal Monument Kamp Amersfoort

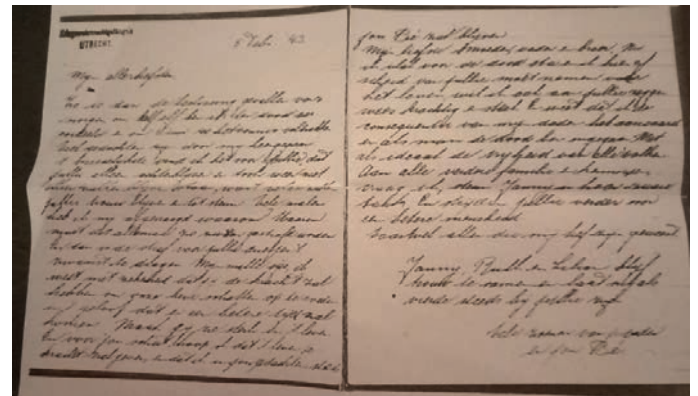
Een indrukwekkend moment om de envelop met afscheidsbrief, die Bertus Rima op de ochtend van het fusilleren schreef aan zijn vrouw, te zien. Ook de sigarettenkoker, die hij bij zich had toen hij gefusilleerd werd, ligt nu in Nationaal Monument Kamp Amersfoort.

Envelop afscheidsbrief

Sigarettenkoker

Kopie afscheidsbrief Lambert Rima

Ook was er een brief waarin Bertus Rima afspraken had vastgelegd met twee andere gevangenen. Deze twee waren eind januari 1943 nog getrouwd in de gevangenis. Zij spraken af om na de oorlog met elkaars en hun vrouwen een heerlijke maaltijd te eten om het te vieren. Vol hoop om de oorlog te overleven, ondertekend en al. Alle drie zijn zij gefusilleerd.

Vic had ook 6 kleine briefjes van zijn opa aan zijn oma met onder meer instructies hoe Annie moest reageren bij verhoor. Deze waren het kamp uitgesmokkeld. Floris van Dijk van het museum lichtte toe dat de kampcommandant nooit achter de wijze van deze briefjessmokkel is gekomen. Gebleken is dat de plaatselijke boer, die wekelijks schillen ophaalde in het kamp, zijn zoontje van 7 jaar meenam. De briefjes van de gevangenen verstopte de boer in de sokken van zijn zoontje. Op de boerderij zorgde zijn vrouw dat de briefjes naar familie gingen. Verzetsmensen kwamen op de fiets uit alle windstreken de briefjes ophalen en bezorgden deze bij de families van de gevangenen. Voor Vic, zijn familie en ons was dit verhaal indrukwekkend om meer beeld te krijgen van het verzet. Het verhaal ontroerde enorm. De brieven, sigarettenkoker en de andere spullen worden nu gedigitaliseerd en opgenomen in de collectie van Kamp Amersfoort. Het verhaal van Bertus Rima krijgt zo ook een plek bij de locatie waar hij doodgeschoten werd op 5 februari 1943. Het delen van de verhalen is wat we als herdenkingsgroep 'Het Parool is: wees Trouw aan De Waarheid in Vrij Nederland' blijven doen.

Lambert Rima in het kort¹

Lambert Grégoire Rima werd geboren in Den Haag op 7 maart 1907. Hij werd Bertus genoemd en had als koosnaam Bé. Bertus woonde met zijn vrouw Jannie en twee dochters in Den Haag. Bertus was van beroep machinezetter. Hij en zijn vrouw waren AJC-ers. Zij geloofden dat kunst, natuur, onderwijs bijdragen aan de emancipatie van de arbeider. Vanaf 1938 werkte hij bij een drukkerij. Sinds 1941 was hij verspreider van het illegale blad 'Vrijheid'. Vrijheid was de Haagse versie van het Parool, zodat men niet met grote hoeveelheden kranten over straat moest vanuit Amsterdam.

Een aantekeningboekje met namen van verspreiders valt in de handen van de Duitsers. Hierop volgen de arrestaties in snel tempo. Bertus wordt op 13 februari 1942 aangehouden op zijn werk. Eerst wordt hij ondervraagd in het Oranjehotel in Scheveningen, dan verhuist hij naar kamp Amersfoort. Er volgt een proces, het eerste Parool-proces op 17 juli 1942. Op 19 december 1942 werd Bertus samen met 16 andere Parool-mensen ter dood veroordeeld. Tijdens het proces zaten zij in Kriegswehr-gevangnis in Utrecht. Terug in Kamp Amersfoort zijn gratieverzoeken ingediend. Omdat kamp Amersfoort overvol was, zijn zij in januari 1943 naar Kamp Vught overgebracht. Hij is op 5 februari 1943 gefusilleerd op de Leusderheide. Zijn graf is op de Eerebegraafplaats Overveen.

1. Sondervan R.: (2020): Het Parool is: wees Trouw aan De Waarheid in Vrij Nederland, Vereniging Gein3Dorp

Het Parool is:
wees Trouw
aan De Waarheid
in Vrij Nederland

75 JAAR
VRJHEID

Vereniging
Gein3Dorp

Monique Verkerk
Herdenkingsgroep Het Parool is: wees Trouw aan
De Waarheid in Vrij Nederland
Vereniging Gein3Dorp

Voor de samenstelling van de herdenkingskrant Het Parool is: wees Trouw aan De Waarheid in Vrij Nederland zijn tientallen boeken gebruikt en het NIOD en RVO geraadpleegd. De voornaamste boeken:

1. De Ondergrondse Pers 1940-1945; RVO 3e druk 1989
2. Partij in het verzet, de CPN in de Tweede Wereldoorlog; 1986
3. Zandvoort tijdens de bezetting; 5e druk maart 2003
4. Het Parool 1940-1990; uitgeverij Bert Bakker 1990
5. Het Parool 1940-1945, verzetsblad in oorlogstijd; Keizer Madelon De, Amsterdam 1991
6. Riemen onder de kin!, biografie van mr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart; uitgeverij Bert Bakker, 2011
7. Een ophitsend geschrift: de geschiedenis van het illegale blad Trouw; Ambo, 1968
Trouw: 75 jaar tegen de stroom in; Bootsma, Peter 2018
8. Trouw een ondergrondse krant: heruitgave van alle Trouwnummers uit de Tweede Wereldoorlog; Houwaard, Dick, uitgeverij Kok J.H. 2e druk 1978
9. Het Grote Gebod: gedenkboek van het verzet in LO en LKP; 2 delen Bilthoven: Kok, Kampen en Nelissen, 1951
10. Het ondergrondse Vrij Nederland 1940-1945; uitgeverij Wereldvenster, 1970
11. *Vijftwintig jaar Vrij Nederland*. Een bloemlezing uit het illegale en het naoorlogse Vrij Nederland. Description: Amsterdam, De Bezige Bij, 1965.
12. H.M. van Randwijk, een biografie; Nijgh & van Ditmar, 1988
13. *Ondergang*. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945: Jacques Presser, 1965
14. Landverraad de berechting van collaborateurs in Nederland; Fibula-van Dishoeck, 1984
15. *De Schalkhaarders* - Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit - Utrecht/Antwerpen Veen uitgevers 1990
16. De Nederlanders onder Duitse Bezetting; uitgeverij Beck 1963
17. Opstand der gezagsgetrouwen: Mannenbroeders & zonen in de jaren 1938-1945; Ben van Kaam, 1966
18. Het Nationaal Steunfonds: bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet 1941-1945; P. Sanders, 1960
19. Grijs Verleden Nederland en de Tweede Wereldoorlog; Chris van der Heijden, uitgeverij Boom 2020
20. Van verzetsstrijder tot staatsgevaarlijk burger: Hoe progressieve illegale werkers na de oorlog de voet is dwarsgezet; uitgeverij Anthos, 1987

Transporten: Geluk en pech

Auteur: Edie Brouwer

Kamp Amersfoort heeft een tijdelijke tentoonstelling opgezet getiteld 'Gedwongen' omtrent al die mensen die gedwongen werden voor de vijand te werken onder erbarmelijke omstandigheden. Dat begon voor de gevangenen in Kamp Amersfoort met transport. Onderstaand een verhaal over enkele transporten en over gevangenen die getransporteerd en tewerkgesteld werden in Neuengamme; gelegen dertig kilometer ten oosten van Hamburg.

Plaatsing op de lijst voor het eerstvolgende transport betekende dat je nog verder van huis ging en dat vervulde de betrokken gevangenen met angst of ze levend terug zouden keren naar huis.

Leo Schaatsenberg (21 jaar) had de *Arbeitsinsatz* ontlopen en werd gesnapt door ondoordachtheid van zijn vader. Vanuit Kamp Amersfoort stond Leo gepland op de lijst om op 29 juni 1944 met 336 medegevangenen op transport te gaan naar een werkkamp in Augsburg. Leo zijn vader werd daarover geïnformeerd en wilde zijn zoon op de looproute van het Kamp naar station Amersfoort uitzwaaien maar Leo ontbrak. Leo had zichzelf namelijk ziek gegeten met alle vettigheid die hij maar te pakken had kunnen krijgen, lag in de ziekenbarak én kwam na zijn herstel vrij.

De 24-jarige Peter van Toor zat onder zijn schuilnaam Peter A. Versluis bij de ondergrondse en was opgepakt. In het Kamp kreeg hij een rode driehoek op zijn kampjasje ter herkenning als politiek gevangene en op de achterkant van zijn jasje een rode bal als markering van vluchtgevaarlijk en dat hij in voorkomend geval direct mocht worden neergeschoten. Peter schreef over de zomer van 1944: "Het leek me beter om in het kamp de komst van de geallieerden af te wachten. Op een middag bezorgde ik mezelf een infectie (zoiets als bloedvergiftiging) door me met een vieze beitel in mijn linkerhand te steken. Er kwam een streep in mijn arm en de dokter in de *Schreibstube* stuurde me naar het lazaret. Daar drong wel het geschreeuw van het kamp tot ons door maar binnen was het rustig. Daar las ik zelfs nog Fritz Reuter zijn dikke boek *Op het platteland*. De arts en de *sanitäter*, eveneens gevangenen, behandelden mij fantastisch. Maar ze moesten me na een kleine twee weken terugsturen. ... Nog eenmaal schrapte Evert Vonk me van de transportlijst maar toen werd hij ziek en al bij het volgende transport (18 augustus 1944, E.B.) moest ik mee. Er was geen ontkomen aan. Mijn familie had me een kist met brood et cetera meegegeven. Tijdens de mars naar het station Amersfoort hielpen anderen me met het sjouwen. Ik heb twee Duitse kampen meegemaakt, ook gruwelijk maar naar mijn gevoel

was het kamp Amersfoort het ergst. Het blijft moeilijk om de helse sfeer te beschrijven.¹"

Nic Snaas (22 jaar) had zich ook aan de *Arbeitsinsatz* onttrokken, werd vrijwel zeker verraden, werd opgepakt, werd geïnterneerd in het Kamp en stond op de transportlijst d.d. 8 september 1944 met 1165 medegevangenen. Hij had het geluk dat de kamparts aangaf dat hij zou zijn aangestoken met de zeer besmettelijke dysenterie², niet met het transport mee kon gaan en in het hospitaal moest worden opgenomen; ook hij kwam erna vrij. De kans zou klein zijn geweest dat hij anders de oorlog zou hebben overleefd en zijn honderdste verjaardag zou hebben gevierd in 2022 want van dat transport keerden er van de 1165 slechts 181 levend terug oftewel vijftien procent.

Op vrijdag 28 juli 1944 was M. Swaertregger, dat was de schuilnaam van de dan al bekende schrijver en dichter Theun de Vries (* 26 april 1907), gearresteerd bij het bezorgen van exemplaren van het verzetspamflet *Nederland's wedergeboorte*; een uitgave van de communistische verzetskrant *De Waarheid*. Bijna twee weken later werd hij met honderden lotgenoten, onder begeleiding, van het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam op de trein gezet naar Amersfoort. Een door uitgever Van Tricht in het Duits vertaald appèl van de schrijver Martinus Nijhof namens de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde om De Vries wegens zijn "*lebensgetreue Ausbildung des Volkslebens*" (de natuurgetrouwe lering van het volksleven) uit het Kamp los te krijgen, maakte op de bezetters geen indruk. Theun zijn ex-vrouw Aaf schakelde zelfs een advocaat in om informatie te krijgen over het wel en wee van haar ex-man... Ook tevergeefs. Theun zijn redding was in eerste instantie zijn bewonderaar Leo Boekraad; een katholiek dichter die de eerste oorlogsjaren publiceerde in nazi-

1. Verslag 27 januari 2004. Peter van Toor.
2. *Andere Tijden*, 25 maart 2020.
3. Deugdlijke arrebeit vordert lang bepeinzen, Peter Gijsbers, 2002, hoofdstuk 16 door Mieke van Baarsel. Voor andere vergelijkbare poging zie *Revolte is leven*, biografie over Theun de Vries, Jos Perry, 2013, hoofdstuk 4, paragraaf De zomer van 1944. Daar ook de poging van Aaf voor advocaat voor Theun. Perry is onderzoeker aan de Universiteit van Maastricht.
4. Zie *Nederlandse Poëzie Encyclopedie*, 2017, biografie Leo Boekraad.

gezinde bladen of meewerkte aan de genazificeerde omroep⁴ en nu medegevangene was sinds hij kort ervoor het collaboreren met de nazi's had afgezworen. Leo was als loopjongen aangesteld op de kampadministratie en kwam Theun zijn naam tegen in het kaartsysteem⁵. Door Leo zijn toedoen werd De Vries geschrapt van transportlijsten. Theun zijn communistische vrienden kwamen onderwijl via "vele subtiele en gevaarlijke punten en ... bewerken van allerlei kleine instanties met jenever en tabak"⁶ in contact met *SicherheitsDienst*-chef Willy Lages van Amsterdam. Die signeerde de vereiste bevrijdingspapieren tegen een klokje met brillanten voor zijn eega en een gouden sigarettenkoker voor hemzelf. Na inmiddels bijna zeven maanden gevangen te hebben gezeten in het Kamp, kwam De Vries zo vrij op maandagochtend 5 maart 1945.

Niet iedereen had zulk geluk. Op de lijst van woensdag 11 oktober 1944 stonden de namen van 1438 personen voor het grootste transport uit het Kamp. Van hen zouden er niet meer dan 225 de oorlog overleven; ook vijftien procent. Een gevangene schreef op die datum in zijn dagboek: "Het is vandaag een droevige dag. Bij de adembenemende spanning waarin we verkeren over het lot van ons geteisterde land, en welke doen verlangen naar verlichtende berichten, komt nog dat het gehele kamp – inclusief de Puttenaren – al om half zeven op de appèlplaats stond, en dit moest volhouden tot één uur, en vervolgens weer van half drie af. Al die tijd diende om vier transporten gereed te maken. Men zegt drie voor arbeid in binnenland en de groep Utrechtse gevangenen plus een twintigtal zware gevallen voor Buchenwald. Wij mogen onze barak niet verlaten. Om half zes is alles gereed en worden de drommen uitgedreven. Wat een vreselijke aanblik. Om te huilen! Dit vergeet ik nooit. Al deze mensen hebben toch ook hun zorg en hun dierbaren, die thuis in zorgelijke spanning verkeren over het lot van man, vader en broer. Moge zij allen door Gods hulp ongedeerd terugkeren in de kring van hun gezin; en liefst zo gauw mogelijk. Nu zijn alleen nog over een paar honderd man, die ziek liggen, een dertigtal afgekeurde Puttenaren, nog een groepje afgekeurde, de kamp-prominenten en onze club van veertien."⁷

Loes van Overeen had voorkomen dat er op 11 oktober bijna 1500 gevangenen op transport moesten naar Neuengamme door bij kampcommandant Karl Peter Berg voor de 661 Puttenaren een medische keuring af te dwingen. Door tientallen afgekeurden werd het aantal lager dat op transport ging en kwam uit op 1438. Tot die groep behoorden Johannes Joseph Thomas (36, vader van vijf kinderen) en zijn zwager Cornelis Petrus Christiaan Steijlen (44, vader van vier kinderen). Toen op zondag 1 oktober 1944 het weer verbeterde, waren beiden alsnog op de fiets gestapt voor een tocht van zo'n 2,5 uur van Harderwijk naar Achterveld om daar hun ernstig zieke schoonmoeder te bezoeken⁸. Zij passeerden toevallig

Putten op het fatale moment van de razzia daar en werden ook opgepakt. Wrang is ook dat Cornelis Adolf den Hartigh⁹ (33, vader van één kind) in Harderwijk woonde tegenover het kantoor van de Duitse *Ortskommandantur* en naast het kantoor van de SD. Om te voorkomen dat hij zou worden opgepakt om voor de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland te worden getransporteerd, besloot hij onder te duiken in het nabijgelegen Putten. Tijdens de razzia daar werd ook hij opgepakt.

TRANSPORT-LISTE.					
Niederlande. Amersfoort.			Tag Abreise 9-10-44.		
Nr.	Name:	Rufname:	Beruf:	Geb. am:	Wohnort:
176	6446 van der Wiel	Hen.	Arbeiter	4-2-23	Berkel, Enschoot, Zwaanstr. B 6.
Für Betrieb genaue Firmenbezeichnung und Arbeitsort: K.Z. Lager Neuengamme bei Hamburg.					
177	8480 Aanen	Corn.	Kraftfahrer	15-12-12	Gorinchem, Haarstr. 20.
178	8530 Akkerjan	Huibert	Schlosser	12-4-12	Gorinchem, Nieuwstadt 31.
179	8494 Amrooij v.	Willem	Bediener	28-8-07	Gorinchem, Havenstr. 3.
180	8495 Arkel	Marinus	Zimmermann	24-9-23	Gorinchem, Havendijk 32.
181	8497 Bartol	Henry	Bediener	22-2-19	Gorinchem, Kalkhaven 35.
182	8558 Beekmans	Mathias	Administr.	7-1-12	Gorinchem, Appeldijk 9.
183	8530 Bergeijk	Andries	Schiller	16-3-27	Gorinchem, Appeldijk 64.
184	8508 de Beum	Sander	Ladenbes.	25-4-95	Gorinchem, Langedijk 2.
185	8568 Blad	Kulobar	Arzt	24-1-08	Den Haag, Frinsengracht 80.
186	8546 Blanken	Peter	Metzger	1-6-17	Gorinchem, Dalemstr. 66.
187	8521 Balse	Johan- nes	Goochelaar	8-2-20	Gorinchem, Krijtstr. 16.
188	8554 Boegheim	Marinus	Bediener	29-7-16	Gorinchem, Kabel Jauwstr. 8.
189	8491 Borstlap	Jan	Ladenbes.	11-12-12	Gorinchem, Westzandstr. 7

Behalve 603 Puttenaren moesten er 44 mannen uit Gorkum mee op transport. Toen een week eerder de geallieerden oprukten, waren er honderd gearresteerd volgens de zwarte lijst die eerder dat jaar was opgesteld in opdracht van NSB-burgemeester Höltke van Gorkum en was die lijst gegeven aan de *Ortskommandantur*¹⁰. Onder de opgepakt waren opvallend veel middenstanders die vanuit afgunst waren aangegeven door plaatsgenoten die geen NSB'ers waren. Een deel werd in Amersfoort vanaf onderaan de arrestantenlijst (Zwijsen, Ad) tot en met P.G. Kreukniet (Gijp) ingedeeld om in en bij Deelen bomtrechters te dichten na de Slag om Arnhem en om er aardappelen te rooien. Gijp zijn neef C. Kreukniet (Kees) viel net buiten groep van zestig voor Deelen en kwam in de groep naar Neuengamme doordat dhr. Christen op de lijst stond als dhr. Kristen en zo werd ingedeeld in Deelen¹¹.

Kees Kreukniet

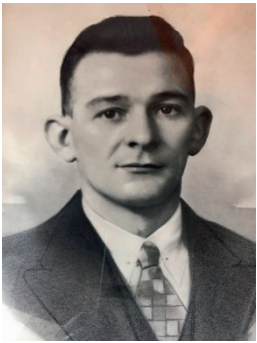
5. Revolte is leven, biografie over Theun de Vries, Jos Perry, 2013, hoofdstuk 4, paragraaf Häftling 4710.
 6. Theun de Vries, Jan van Galen, 2011, pagina's 516-517.
 7. Wat een ellende toch over ons lieve land, Oorlogsdagboeken van Wim en Fer Hoonhout, 11 oktober 1944.
 8. Dochter Annemieke Thomas in Andere Tijden, 25 maart 2020.
 9. Kwartaalblad van de historische vereniging Herderewich, september 2019, pagina 9. Zie ook <https://www.oktober44.nl/weggevoerde-mannen>
 10. Plaatselijk hoofdkwartier van de *Wehrmacht*.
 11. Fatale afgunst, Ruth de Jong en A.M. van Weelden, 2008.

Hoeveel pech respectievelijk geluk kun je hebben. De groep naar Deelen overleefde op één na. Gijp was toen 24 jaar en zou 92 jaar worden en zijn neef Kees kwam om in Neuengamme en werd slechts 21 jaar. Hij was één van de 40 van de 44 naar Neuengamme getransporteerden uit Gorkum die omkwamen.

Uit Leerdam stonden zeven personen op de transportlijst als represaille voor de gijzeling door het verzet van NSB-burgemeester Frits de Boer. Aart Johannes Bos (38) zag toevallig de arrestatie van zijn collega-ambtenaren / verzetsmannen op het gemeentehuis en uit loyaliteit ging hij mee met hen. Ook hij kwam nooit meer thuis¹².

Twaalf Amersfoortse jongemannen die enkele dagen eerder bij de grootschalige razzia in de keistad waren opgepakt moesten ook op transport. De drie broers Donkelaar [Aart Melis (19), Gerard (22) en Johannes Hendrikus (30)] keerden niet levend weer. Bijna alle andere vijfduizend tot zesduizend opgepakte Amersfoortse mannen hadden minder noodlot en moesten tot het einde van de oorlog loopgraven aanleggen langs de IJssel in de omgeving van Dieren en Doesburg en overleefden dat.

Vier verzetsmannen uit Den Ham waren verraden door de 'onderduiker'-infiltrant Jan Willem van der Tuin na een overval op een distributiekantoor. Een van hen was de huisschilder Hendrik de Ruiters (38). Op de vooravond van het transport beschilderde hij een sigarettendoosje en twee houten schoteltjes met bloemen voor zijn

gezin. Op één schoteltje had hij geschreven: 'Voor mijn lieve kinderen' en op de achterzijde 'Van je lieve pappa P.D.A. 1944'. Het tweede schoteltje bevatte de tekst 'Voor mijn lieve vrouw' en op de achterzijde 'Van je altijd liefhebbende Hendrik P.D.A. 1944'.

106 politieagenten die hadden geweigerd om Joden op te pakken en die persoonskaarten van gezochten verdonkeremaanden, moesten ook

me. Geert Hemminga (21) en ruim honderd andere agenten waren daarom op 15 augustus 1944 gearresteerd wegens plichtsverzuim. Na een verblijf van drie weken in kamp Amersfoort werd de groep naar Neuengamme vervoerd op 11 oktober 1944. Geert ontsprong die dans door longontsteking. In een uit het Kamp gesmokkeld briefje d.d. 28 oktober 1944 schreef hij:

"Ik zit nog in A(mersfoort), de andere jongens zijn naar D(uitsland). Ik ben een maand in de ziekenbarak geweest (longpatiënt), doch nu weer in orde. Ik werk wat in 't schillenhok en in de keuken. ... We zullen proberen ons er doorheen te slaan. De hartelijke groeten van Geert¹³". De betrekkelijk weinig opgezette transporten na 11 oktober 1944 werden grotendeels geannuleerd door uitval van materieel of door onvoldoende begeleidend personeel op de trein en zo bleef Geert bespaard van alsnog naar een werkkamp te worden gestuurd. Ook ontkwam hij aan inzet bij het verlengen van de IJssellinie bij Zwolle en voor het dichten van bomtrechters bij het vliegveld Deelen naar aanleiding van de bombardementen bij de Slag om Arnhem.

Bij het vertrek van het transport op 11 oktober 1944 naar Neuengamme kreeg een aantal gevangenen op station Amersfoort de wagondeuren van het achterste treinstel los en ontsnapte uit de optrekkende trein. Alle anderen kwamen na een treinreis van drie dagen zónder eten en drinken in de nacht van 14/15 oktober 1944 aan in Neuengamme.

Neuengamme was een werkkamp voor het uitgraven van hoogwaardige klei voor het bakken van stenen voor het bouwen van de *Führerstadt* Hamburg. In het *Klinkerwerk*-commando stonden gevangenen tot aan hun middel in de rivier om klei te scheppen. Buiten het hoofdkamp waren er buitencommando's: in Meppen, Ladelund, Hussum, Aurich moesten gevangenen tankwallen graven en aten soms kikkers om te overleven. In Hannover-Stöcken moesten accu's worden gemaakt voor onderzeeboten, in Hannover-Mühlenberg moest worden gewerkt aan de productie van luchtafweer en in Hamburg-Hammerbrook moest puin worden geruimd na de bombardementen. Buitenissige commando's waren het Angora-kommando waar konijnen werden gefokt voor de wol in pilotenjacks en het bordeel voor het kamp personeel met gevangenen uit het vrouwenkamp Ravensbrück. Ruim 100.000 gevangenen zaten in Neuengamme waaronder 7.000 Nederlanders¹⁴. Minstens 43.000

Hans Peter Sørensen (1912-2003)

12. Nieuwsblad De Kaap, 4 oktober 2019.

13. Briefje opgestuurd door Roel Hemminga naar Kamp Amersfoort en daar gearchiveerd in april 2018.

14. Nederlanders in Neuengamme, Judith Schuyf, 2005.

gevangenen zijn er omgekomen of omgebracht waarvan 16.000 in de laatste oorlogsmaanden. Van de sinds september 1944 ingekomen gevangenen kwam 85% om. Tachtig tot honderd dode gevangenen per dag werden gecremeerd. Als je ziek was, bedacht je je wel twee keer want dan was je proefkonijn bij gruwelijke medische experimenten of kreeg je de galg. Circa tweeduizend gevangenen werden opgehangen onder het spelen van 'Alte Kameraden'; een lied wat bekend is van het repertoire van André Rieu.

Op 14 april 1945 beval SS-leider Heinrich Himmler dat geen gevangene levend in handen van 'de vijand' mocht vallen. Neuengamme werd ontruimd en geschoond. Daarom zijn er geen ijzingwekkende filmbeelden zoals van Dachau en niet in het collectief geheugen geprent. Ook de buitenkampen werden ontruimd. Wat volgde, was dat in totaal 25.000 mensen op dodenmarsen gingen naar Sandbostel (een acht dagen lange tocht met kannibalisme om te overleven) en naar Wöbbelin. De omstandigheden waren dodelijk zwaar. Eén transport liep op 13 april 1945 vast bij Gardelegen en minstens duizend gevangenen werden door de nazi's in een schuur gedreven en levend verbrand waaronder tien Nederlanders. Negenduizend mensen liepen naar Lübeck en werden ingescheept op de Cap Arcona, op de Thielbeck en op de Athen die op 3 mei 1945 per abuis werden gebombardeerd door Engelse bommenwerpers. Daarbij vielen zeventuizend doden. Eén van de overlevenden was de uit Kamp Amersfoort afkomstige Willem Aloserij¹⁵.

Hans Peter Sørensen (1912-2003)

En Geert Hemminga? Hij had steeds geluk gehad bij het ontkomen aan transport maar het geluk voor Geert hield op. Begin april '45 was het eind van de oorlog in zicht en werden velen in Kamp Amersfoort in vrijheid gesteld en zo ook Geert. Hij is zo verlangend naar huis en naar zijn verloofde dat hij het advies negeerde om in het Kamp het eind van de oorlog af te wachten want buiten het Kamp werd nog fel gevochten. Op de, waarschijnlijk van het Rode Kruis ontvangen, fiets ging hij toch naar Fryslân doch werd op 7 april 1945 ter hoogte van Rouveen-Staphorst geraakt toen een geallieerd vliegtuig een hem passerende Duitse motorordonnans ging beschieten. Hij werd niet ouder dan 21 jaar.

15. De laatste getuige, Willem Aloserij / Frank Krake, 2018.

Word beschermer van Kamp Amersfoort

De kring van beschermers van Nationaal Monument Kamp Amersfoort maakt extra projecten mogelijk met uw bijdrage. U bent al lid vanaf € 75,- per jaar.

U kunt per bankoverschrijving een bedrag doneren op bankrekeningnummer NL03RABO0175898928 t.n.v. Kring van Beschermers. Vermeld daarbij: 'beschermer Kamp Amersfoort.'

Het kan ook online: Ga dan naar www.kampamersfoort.nl/doneren/

In Memoriam

Bestuur en medewerkers van Kamp Amersfoort ontvingen bericht van het overlijden van de oud-gevangenen:

Cornelis Bos geboren op 28 juli 1923 te Oosterwolde
overleden op 21 februari 2024 te Schagen

Herman Hendrika Elizabeth Arntzen-Rijper geboren op 10 januari 1924 te Nieuw-Weerdinge
overleden op 14 januari 1924 te Amersfoort

Vanaf deze plaats spreken wij onze deelneming uit.